

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

ПОЛІТОЛОГІЯ

конспект лекцій
для студентів усіх спеціальностей
денної форми навчання

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 3 від 22.12. 2016 р.

Харків
НТУ «ХПІ»
2017

УДК 947
ББК 36.3 (2 укр)
С 30

Рецензенти:

А. Х. Маргулов — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ;

О. В. Прохоренко — кандидат економічних наук, доцент, заступник декана факультету соціально-гуманітарних технологій з навчальної роботи, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».

Авторський колектив:

Семке Н. М., доц., проф., канд. філософ. наук
Доля І. М., доц., канд. політ. наук

С 30 Політологія: конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання / Н. М. Семке, І. М. Доля. — Харків : НТУ «ХПІ», 2017. — 156 с.

Наведено теоретичний матеріал за темами курсу і практичні завдання, розкрито сутність основних галузевих політичних теорій, висвітлено механізми соціальної взаємодії, актуальні проблеми розвитку українського суспільства.

Призначений для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Політологію».

Іл. 8. Табл. 3. Бібліогр. 50 назв.

УДК 947
ББК 36.3 (2 укр)
© Н. М. Семке, І. М. Доля, 2017
© НТУ «ХПІ», 2017

ВСТУП

У сучасних умовах для українського суспільства особливого значення набуває політика, відносини в рамках якої сприймаються суспільством дуалістично: по-перше, як царина інтересів та сфера діяльності держави; по-друге, як сфера владних відносин у широкому геополітичному розумінні. Тому актуалізується питання осмислення молоддю політичних реалій сьогодення, особливостей міжнародних відносин та реалій внутрішньополітичної боротьби, що стане підґрунтям для формування свідомої нації, чому сприятиме вивчення такої навчальної дисципліни як «Політологія».

Конспект лекцій з курсу «Політологія» призначений студентам всіх форм навчання, які знайомляться з основами політологічного знання.

Мета курсу з навчальної дисципліни «Політологія» полягає у засвоєнні визначеного програмою обсягу знань та напрацюванні навичок швидкого орієнтування в динамічній соціально-політичній ситуації.

Завдання:

- отримання знань про категоріальний апарат, методологічні засади та методи політичної науки;
- вироблення у студентів навичок виокремлювати теоретичні і прикладні аспекти політологічного знання, раціонального та ірраціонального в політиці;
- отримання знань та уявлень про природу і характер сучасних політичних процесів, сутність і різновиди політичних систем та режимів, особливості їх функціонування;
- набуття досвіду критичного оцінювання здобутків і напрацювань різноманітних теоретичних підходів та шкіл, що існують в політології;

- здобуття навичок для практичного застосування теоретичних знань з аналізу політичних процесів і явищ в Україні та інших державах;
- спостерігати за поточними подіями, критично сприймати їх, аналізувати ситуацію, що змінюється, застосовувати теоретичні положення політології для аналізу конкретної політичної ситуації;
- виробляти навички цивілізованої дискусії, вміння аргументувати свою точку зору.

Предмет навчальної дисципліни: закономірності формування та розвитку, форми та методи функціонування політичної влади.

Основний зміст дисципліни: предмет і методи політології; політика як соціальне явище; становлення та розвиток політичної думки; політична влада; суб'єкти, об'єкти, ресурси влади; політичні системи суспільства та політичні режими; держава як політичний інститут; правова держава та громадянське суспільство; політичні партії та партійні системи; вибори в органи державної влади; людина і політика; політичне лідерство та політичні еліти; політична культура та політична участь; світова політика та міжнародні відносини.

Навчальний час розподілено таким чином, щоб мати можливість тісного поєднання теоретичних (лекційних) занять з практикою та самостійним вивченням матеріалу.

Поточний контроль проводиться у формі тестувань, співбесід, виконання контрольних та практичних завдань.

Підсумковий контроль проводиться у формі іспиту або диференційованого заліку.

Зв'язок з іншими дисциплінами: політологія є дисципліною соціально-гуманітарного циклу. Ця дисципліна спирається на знання студентів, отримані з дисциплін «Історія України», «Правознавство», «Філософія», «Соціологія», «Психологія».

Конспект лекцій містить тексти за темами курсу, завдання для виконання під час самостійної роботи, проблемні питання для самоконтролю. Практичні завдання та проблемні питання дають змогу активізувати навчання та набуття студентами практичних навичок аналізу політичних процесів.

Тема 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Історія становлення політології як науки і навчальної дисципліни.

2. Об'єкт та предмет політології, категорії, функції та методи дослідження.

3. Політологія в системі суспільних наук.

1. 1. Історія становлення політології як науки і навчальної дисципліни

Політологія – наука про політику. У науковий обіг термін «політика» увів давньогрецький філософ Аристотель (384-322 рр. до н.е.). У своєму трактаті «Політика» Аристотель вперше вживає термін «політика», що походить від грецького *politika* – державні й суспільні справи; *polis* – місто, держава. За визначенням Аристотеля, політика – це цивілізована форма спільноти, що служить досягненню «загального добра» та «щасливого життя». Такою формою Аристотель вважав античний поліс (місто-держава).

Політична наука як самостійна галузь знань виникає на рубежі Середньовіччя й Нового часу, коли відбувається перехід від релігійно-міфологічних пояснення суспільних та політичних процесів до пошуку наукових обґрунтувань. Основи наукової політичної теорії заклали Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є та інші. Класиками політичної теорії стали такі дослідники, як М. Вебер, Р. Міхельс, М. Дюверже, Р. Дарендорф, К. Боулдінг, П. Бурд'є та інші.

Політологія як самостійна наукова дисципліна почала формуватися в другій половині XIX ст. У 1857 р. Ф. Лейбер починає викладати курс політології в Колумбійському коледжі, а в 1880 р. у цьому ж коледжі створюється перша школа політичної науки, що поклало початок активному формуванню в США системи

політологічних навчальних і наукових закладів. У 1903 р. була створена Американська асоціація політичних наук, у тому ж році почав видаватися перший політичний журнал.

У Франції викладання «політичних і моральних наук» було започатковано ще в часи Великої французької революції. Нині більшість французьких провінцій мають інститути політичних наук.

У Великобританії з 1885 р. функціонує Лондонська школа економічних і політичних наук, де відбувається підготовка працівників органів державної влади та управлінців різних рівнів.

У 1896 р. італійський політолог і соціолог Г. Моска опублікував книгу «Елементи політичної науки», що дає підстави говорити про розширення політичної науки в Європі, починаючи з кінця XIX ст.

У 1948 р. під егідою ЮНЕСКО була створена Міжнародна асоціація політичної науки. На проведеному нею Міжнародному конгресі з питань політичної науки (м. Париж, 1948 р.) був визначений зміст цієї науки, а також було прийнято рішення рекомендувати включення курсу політології до вивчення у системі вищої освіти як загальнообов'язкової дисципліни. Окрім того, розроблено базові терміни та визначено класичний поділ політичної науки на такі основні частини:

- 1) політична теорія;
- 2) політичні інститути;
- 3) партії, групи і громадська думка;
- 4) міжнародні відносини.

Розиток політичної науки у вітчизняному науковому просторі завдячує таким вченим як М. Грушевський, Ф. Рудич, М. Михальченко та інші. В системі вищої освіти України дисципліна «Політологія», як новий навчальний курс,

починає викладатися лише після розпаду СРСР. У 1993 р. була заснована Асоціація політичних наук України.

Поняття політики охоплює надзвичайно широкий спектр суспільної діяльності, спрямованої на здобуття, використання, підтримку або повалення державної влади. Як сфера суспільного життя політика включає відносини між суб'єктами, власне управлінську і організаційну діяльність, поведінку людей, їх соціально-політичні інтереси, потреби, мотиви і традиції функціонування політичних інститутів та організацій, політичні ідеї і погляди.

Суб'єкти політики – це особи і соціуми, а також створені ними установи, організації, які беруть активну, свідому участь в політичному процесі.

Об'єктами політики є елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціальні групи та окремі особи, на які спрямована діяльність суб'єктів політики.

Форма політики – це її організаційна структура (держава, партії тощо), а також норми, закони, що забезпечують її стійкість, стабільність, все, що дозволяє регулювати політичну поведінку людей.

Зміст політики виражається в її цілях і цінностях, у мотивах і механізмах прийняття політичних рішень, у проблемах, які вона вирішує.

У політичному процесі знаходить висвітлення складний конфліктний характер політичної діяльності, прояв і здійснення відносин різних соціальних груп, організацій й індивідів.

Форма, зміст і процес не вичерпують будову політики. У якості самостійних елементів політичної структури суспільства можна виділити:

- 1) політичну свідомість, що включає внутрішній світ, менталітет, ціннісні орієнтації й установки індивідів, а також політичні погляди та теорії;
- 2) нормативні ідеї: програми й виборчі платформи політичних партій, цільові настанови груп інтересів, політико-правові норми;

3) інститути влади й боротьби за неї;

4) відносини володарювання – панування й підпорядкування, а також політичного суперництва, боротьби.

Роль політики як особливої сфери громадського життя обумовлена її властивостями:

- *універсальністю*, всеохоплюючим характером, здатністю впливати на практично будь-які сторони життя, відносини, події;
- проникаючою здатністю, тобто можливістю безмежного проникнення в усі сфери життя без винятку;
- *атрибутивністю* – здатністю поєднуватися з неполітичними суспільними явищами й сферами.

Безперечно, межі політики в суспільстві є, але вони завжди рухливі. Майже будь-яка суспільна проблема може стати політичною в тому випадку, якщо, на думку політичних лідерів, вона торкається інтересів всього суспільства й вимагає обов'язкових для всіх громадян рішень. Вона поширюється на більшість економічних, культурних й інших суспільних явищ. Наприклад, на початку 90-х років XX ст. у Польщі, ФРН і деяких інших країнах гострі політичні дискусії й протистояння між різними суспільно-політичними рухами викликало питання із приводу заборони абортів.

Політика багато в чому залежить від конкретних історичних умов, пануючої в суспільстві ідеології, моральних і релігійних норм, рівня розвитку самої людини, її світосприйняття та культури.

1.2. Об'єкт та предмет політології, категорії, функції та методи дослідження

Люди усвідомлюють політику двома шляхами: через повсякденні погляди, що формуються через буденні практики, і через наукове знання, що є результатом дослідницької діяльності. Повсякденні несистематизовані уявлення про політику існували протягом багатьох століть. У тій або іншій формі вони властиві кожній людині. Відбиваючи переважно практичну сторону політичних явищ, повсякденні знання можуть бути істинними або помилковими. Саме з метою систематизації знань про ті чи інші політичні процеси, явища та визначення орієнтирів для розуміння природи політичного – відбулося становлення окремої наукової дисципліни політології.

Об'єктом політології виступає *сфера політичних відносин у суспільстві.*

Сфера політичних відносин набагато ширше того, що можна було б назвати чистою політикою. Вона охоплює процеси функціонування й розвитку влади, включення мас у політику, економічні, соціальні й духовні інтереси суспільства. Політична сфера являє собою взаємодію у політичному процесі великих і малих соціальних груп, об'єднань громадян, окремих індивідів, а також соціально-політичних інститутів та організацій, за допомогою яких здійснюється взаємодія між окремими суб'єктами політики.

Предметом політології є *закономірності формування й розвитку політичної влади, форми й методи її функціонування у суспільстві.*

Своєрідність політології полягає в тому, що всі соціальні явища й процеси вона розглядає співвідносно з політичною владою. Без влади не може бути політики, оскільки саме влада виступає засобом її реалізації. Категорія «політична влада» універсальна й охоплює всі політичні явища. Наприклад, проблеми реформи політичної системи, які дуже гостро обговорюються в нашій державі. З погляду правової науки вони являють собою суперечку про зміст правових норм, з погляду політології – це теоретичне відбиття боротьби різних соціальних сил за володіння економічною й політичною владою в суспільстві.

Таким чином, **політологія** – це *система знань про політику, політичну владу, політичні відносини й процеси, про організацію політичного життя суспільства*.

Як і будь-яка наукова дисципліна, що має предмет дослідження, політологія має свою систему **категорій**, тобто *вузлових понять, за допомогою яких розкривається предмет науки*.

Система політологічних категорій перебуває в розвитку, вона постійно збагачується й на міжнародному, і на вітчизняному рівнях. Проте вже встоялися, увійшли в широку практику деякі елементарні поняття. До найважливіших категорій політології належать: політика, політична влада, політична система суспільства, політичний режим, громадянське суспільство, політичні партії, політична культура, політична еліта, політичне лідерство й інші.

Політологічні поняття й оцінки, вплив політології на життя сучасного суспільства стають усе більше поширеними й істотними. Це свідчить про наявність різноманітних зв'язків політології із суспільством, про виконання нею ряду важливих функцій. Виділимо найбільш очевидні функції (рис. 1.1).

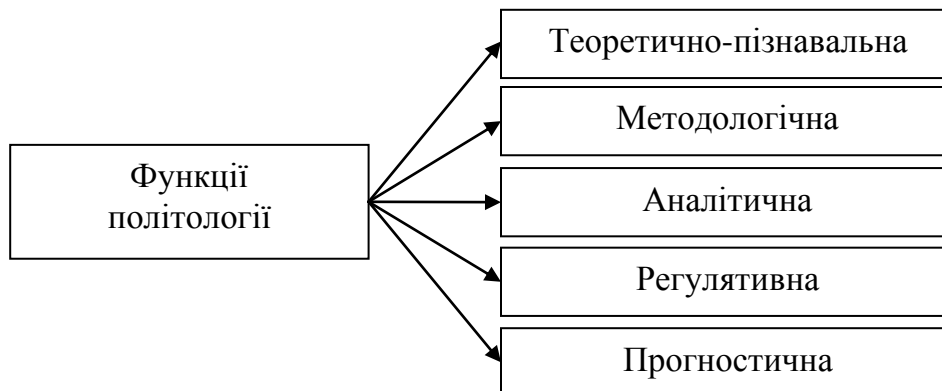

Рис. 1.1. Функції політології

Теоретико-пізнавальна функція пов'язана з виявленням, вивченням, розумінням різних тенденцій, протиріч політичних процесів, з оцінкою політичних подій, що відбулися.

Методологічна функція політичної науки припускає, що розуміння загальних закономірностей політичного життя суспільства допоможе іншим соціальним наукам у вирішенні їхніх специфічних завдань.

Аналітична функція політології, як й інших суспільних наук, спрямована на розуміння суті політичних процесів, явищ, їхню всебічну оцінку.

Регулятивна функція полягає в тому, що політологія сприяє виробленню правильних орієнтирів у бурхливих політичних потоках, забезпечує вплив людей й організацій на політичний процес, їхню участь у політичних подіях.

Суть *прогностичної функції* в тому, що знання світових тенденцій політичного розвитку і їхнє співвідношення з існуючими в суспільстві групами інтересів дозволяє завчасно визначити ефективність передбачуваних політичних рішень. Наявність попередньої експертизи допомагає застрахувати суспільство від негативних наслідків і неефективних дій.

Наукове прогнозування майбутнього здійснює спеціальна наука – футурологія. Характерною рисою футурології є те, що вона складає середньострокові прогнози (близько 50 років). Однак цей період занадто великий, щоб визнати вірогідним пряме прогнозування наслідків. На сучасному етапі особливо великого значення набуває короткострокове прогнозування наслідків політичної поведінки суб'єктів у різних регіонах країни та політичних акціях, що проводяться ними.

Умовно політологію можна розділити на теоретичну й прикладну. Обидві складові нерозривно пов'язані між собою, доповнюють і збагачують одна одну.

Теоретична політологія ставить своїм завданням отримання нового знання, пояснення і розуміння політичної реальності, розробку нових концептуальних моделей реальності.

Прикладна політологія – це галузь політичної науки, що досліджує конкретні політичні ситуації з метою одержання для зацікавлених осіб й

організацій певної інформації, розробки для них політичних прогнозів, практичних порад і рекомендацій.

Специфіка прикладної політології яскраво проявляється в її цілях і кінцевому продукті. Теоретична політологія ставить метою одержання нових загальних абстрактних знань, досить універсальних, або знань, що характеризують цілі типи явищ. Прикладна політологія прагне розробити в основному короткострокові прогнози передбачуваних подій, дати конкретні рекомендації певним учасникам політичного процесу.

Прикладними політологічними дослідженнями займаються, як правило, професійні аналітики, експерти, іміджмейкери (фахівці зі створення в уяві громадян, особливо виборців, позитивного образу політика), радники політичних діячів й інших особистостей, що мають відношення до реальної політики. Прикладні дослідження зазвичай здійснюються за замовленням державних органів, партій, інших організацій, кандидатів на виборні посади тощо. Такі дослідження досить широко використовуються при підготовці урядових рішень, а також при проведенні виборчих кампаній.

Методи дослідження – це прийоми й способи досягнення певних результатів у практичній і пізнавальній діяльності. Залежно від конкретної мети дослідження політологія вибирає різні прийоми й способи аналізу. Умовно методи можна розділити на загальнотеоретичні й конкретно-емпіричні (рис. 1.2).

До групи загальнотеоретичних методів відносяться інституціональний, історичний, системний, порівняльний, психологічний, біхевіористський й інші.

Рис. 1.2. Основні методи дослідження, які використовує політологія

Інституціональний метод орієнтований на вивчення взаємодії політичних інститутів: держави, її органів, політичних партій й інших громадських організацій. Аналіз будується, виходячи зі сформованих і суспільно вкорінених політичних форм та формальних правил прийняття рішень.

Історичний метод оснований на вивченні політичних явищ у їхньому розвитку. Перевага історичного методу полягає насамперед у тому, що він дає можливість вивчати політичні процеси в контексті тих історичних обставин, у яких вони виникають і розвиваються. Також цей метод дозволяє аналізувати неодноразово повторювані в історії явища (наприклад, війни й революції). Аналіз різних етапів у русі політичних процесів дозволяє виявити закономірності в їхньому розвитку.

Порівняльний метод. Для того щоб зрозуміти істинну сутність політичного світу, необхідно вивчати форми його прояву в різних країнах і регіонах, соціально-економічних, суспільно-історичних ситуаціях, націях і народах. У цьому контексті як об'єкти порівняльного аналізу можуть виступати не тільки політична система у всій цілісності, її форми, типи й різновиди, але і її конкретні складові. А це державні структури, законодавчі органи, партії й партійні системи, виборчі системи, механізми політичної соціалізації тощо.

Існує кілька різновидів порівняльних досліджень: кросснаціональні порівняння орієнтовані на порівняння держав одна з одною; порівняльно-орієнтований опис окремих випадків; бінарний аналіз, оснований на порівнянні двох (найчастіше схожих країн); кросскультурні й кроссінституційні порівняння націлені відповідно на співвідношення національних культур й інститутів.

Системний метод акцентує увагу на цілісності політики й характері її відносин із зовнішнім середовищем. Найбільш широке застосування системний метод знаходить при дослідженні складних об'єктів, що розвиваються, – багаторівневих, як правило, таких, що самоорганізуються. До них, зокрема, і належать політичні системи, організації, інститути. Наприклад, серед політичних інститутів важливе місце належить державі. При аналізі держави основний акцент робиться на виявленні різноманіття зв'язків і відносин, що мають місце як усередині держави (системи), так й у її відносинах із зовнішнім оточенням (іншими політичними інститутами усередині країни, державами).

За допомогою системного методу вдається також чітко визначити місце політики в розвитку суспільства, її найважливіші функції, можливості при здійсненні перетворень. Однак системний метод малоефективний при аналізі поведінки окремих особистостей у політиці (наприклад, ролі лідера), при розгляді конфліктів і дослідженні кризових ситуацій.

Психологічний метод орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки людей, їхніх індивідуальних якостей, рис характеру, а також на з'ясування типових механізмів психологічних мотивацій, ролі підсвідомих факторів у політичному житті.

Механізми підсвідомої мотивації досліджували багато вчених, але особлива роль у цьому напрямку належить З. Фрейду. На його думку, в основі дій людини зосереджені несвідомі потяги до насолоди сексуального характеру (лібідо). Незадоволеність і внутрішні конфлікти, що виникають на цьому ґрунті, приводять до сублімації (тобто переключення) енергії інстинктів у різні сфери життєдіяльності, у тому числі в соціально-політичну.

Своєрідну революцію в політичній науці зробив *біхевіористський метод*. *Біхевіоризм* (з англ. «поведінка») – у буквальному значенні *наука про поведінку*. Суть біхевіоризму полягає у вивченні політики за допомогою конкретного дослідження різноманітної поведінки окремих особистостей і груп. Вихідним положенням біхевіоризму є твердження про те, що поведінка людини є реакцією на вплив зовнішнього середовища. Цю реакцію можна спостерігати й описати. Політика, стверджують біхевіористи, має особистісний вимір. Колективні, групові дії людей, так чи інакше, зводяться до поведінки конкретних особистостей, що є головним об'єктом політичного дослідження. Біхевіоризм відкидає політичні інститути як об'єкт дослідження й визнає такими поведінку індивідів у політичних ситуаціях.

Біхевіоризм зіграв значну роль у становленні й розвитку порівняльної й прикладної політології. Саме в рамках біхевіоризму одержали всебічний розвиток конкретно-емпіричні методи, використовувані політичною наукою.

До групи *конкретно-емпіричних методів* належать: опитування населення, аналіз статистичного матеріалу, вивчення документів, ігрові методи, математичне моделювання, вивчення фольклору тощо.

Опитування населення, які проводяться як у формі анкетування, так й інтерв'ювання, дають багатий фактичний матеріал для виявлення різного роду закономірностей. А їхній ретельний аналіз дає можливість робити політичні прогнози.

Аналіз статистичних матеріалів дозволяє одержувати досить надійні результати при виявленні тенденцій розвитку політичних процесів.

Вивчення документів включає аналіз офіційних матеріалів: програм партій, стенограм засідань уряду й парламентів, різного роду звітів, а також щоденників, мемуарів. Значний інтерес можуть становити кіно-, фотодокументи, плакати.

Застосування *ігрових методів* дає можливість зімітувати розвиток того або іншого політичного явища (переговори, конфлікт і т.ін.). Це дозволяє дослідникам розкрити внутрішні механізми досліджуваного явища, видати рекомендації для прийняття рішень.

Метод математичного моделювання складається з дослідження політичних процесів і явищ шляхом розробки й вивчення моделей. Наприклад, за призначенням виділяють вимірювальні, описові, пояснювальні й передбачувані моделі. Сьогодні, у зв'язку з удосконалюванням програмних технологій, моделювання політичних макро- і мікропроцесів стало одним з першочергових напрямків у розвитку методології політичної науки.

Етнографічний метод дає змогу одержати унікальний матеріал для політичних досліджень, допомагає зрозуміти ставлення широких верств населення до тих чи інших політичних діячів, до прийнятих політичних рішень.

Роль політології особливо зростає в умовах реформування суспільства, коли доводиться вносити серйозні зміни в структуру політичної системи, у зміст політичного процесу й характеру влади. Політологія допомагає вирішувати проблеми, що виникають на цьому шляху, регулювати суспільну свідомість і контролювати політичне поведіння різних груп людей.

1. 3. Політологія у системі суспільних наук

Політологія виникла й розвивається у взаємодії з багатьма науками, що досліджують окремі сторони політики як суспільного явища. Власні підходи до вивчення різних аспектів політики мають історія, географія, право, соціологія, філософія, економіка, психологія, кібернетика й ряд інших наук. Кожна з них має своїм предметом дослідження той або інший аспект сфери політичних відносин, починаючи від методологічних і завершуючи конкретно-прикладними питаннями.

Історія вивчає реальні суспільно-політичні процеси, різні точки зору на ці процеси досліджуючи факти і події, що вже відбулися. Тим самим дозволяє з'ясовувати й пояснювати причини політичних процесів, що відбуваються.

Філософія створює загальну картину світу, з'ясовує місце людини і її діяльності в цьому світі, дає загальні поняття про принципи й умови пізнання, займається розробкою теоретичних концепцій взагалі, політичних – зокрема.

Економічна теорія розглядає економічні процеси як основу політичної сфери, що дає можливість зрозуміти природу політичних відносин.

Право окреслює загальні рамки діяльності всіх державних структур, а також інших організацій, громадян і їхніх об'єднань, тобто рамки формування явищ, важливих для політики.

Соціологія дає політології інформацію про функціонування суспільства як системи, про взаємодію різних соціальних груп в аспекті політичних відносин. Особливо цінними для політології є методологічні розробки соціології щодо проведення емпіричних досліджень (анкетування, контент-аналізу, експертних опитувань тощо).

Тісно пов'язана політологія і з психологією. Аналізуючи діяльність людини в політичній сфері, політолог використовує поняття, розроблені психологічною наукою: «потреби», «інтереси», «ідеали» й інше.

У своїх дослідженнях політологія опирається також на дані політичної географії й політичної антропології, використовує матеріали політичної глобалістики (рис. 1.3).

В останнє десятиліття з'явився цілий ряд спеціальних політологічних дисциплін: політичне моделювання, політична іміджіологія, політичний маркетинг й інші. Такі науки як кібернетика, логіка, статистика, теорія систем дають політології форму, кількісні виміри, конструкції подачі наукових повідомлень із погляду абстрактних тлумачень політичних явищ і процесів.

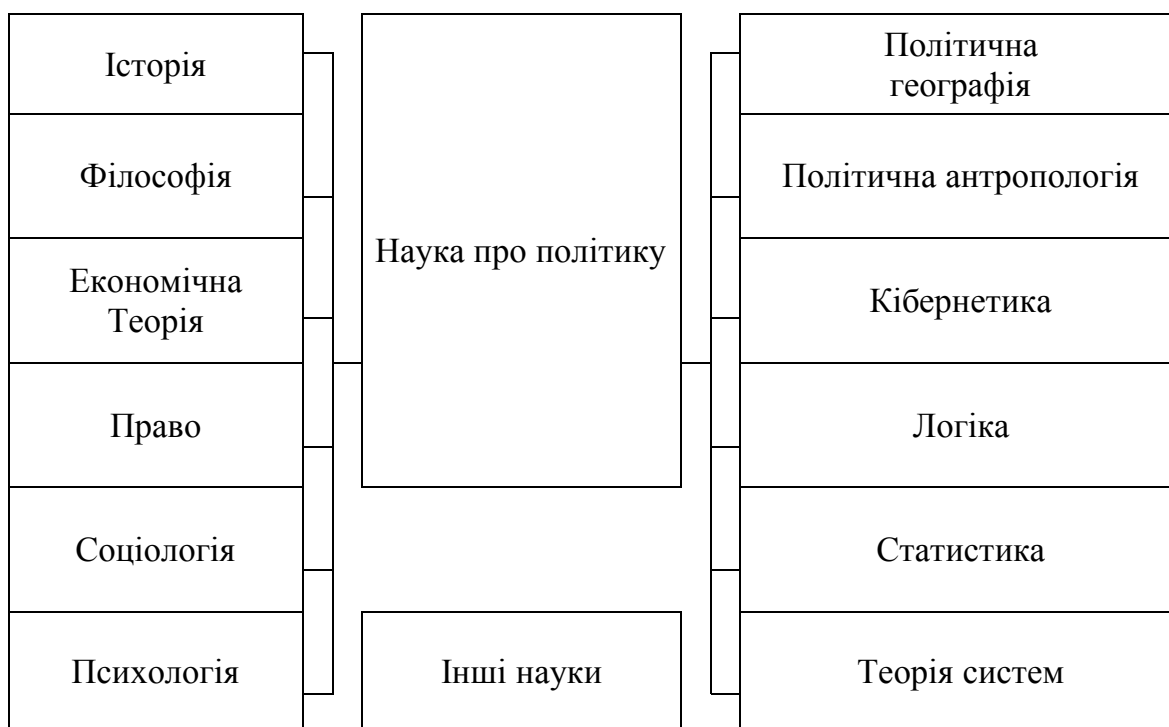

Рис. 1.3. Взаємозв'язок політології з іншими науками

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення об'єкта та предмета політології.

2. Перерахуйте основні емпіричні методи, які використовуються в політології для проведення досліджень.

3. З якими науками тісно взаємодіє політологія?

4. Коли виникла політологія як наука?

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1.1.

У таблиці представлені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Об'єкт політики		1. Всі явища політичного та суспільного життя – елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми і окремі особи, на які спрямована діяльність суб'єктів політики
Політія		2. Розуміння загальних закономірностей політичного життя суспільства допоможе іншим соціальним наукам у вирішенні їхніх специфічних завдань
Об'єкт політології		3. Вивчення політики за допомогою конкретного дослідження різноманітної поведінки окремих особистостей і груп

Продовження таблиці завдання 1.1

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Предмет політології		4. Це її організаційна структура (держава, партії тощо), а також норми, закони, що забезпечують її стійкість, стабільність і дозволяють регулювати політичну поведінку людей
Методологічна функція		5. Цивілізована форма спільності, що служить досягненню «загального добра» й «щасливого життя»
Біхевіористський метод		6. Сфера політичних відносин у суспільстві
Форма політики		7. Закономірності формування й розвитку політичної влади, форми й методи її функціонування й використання в державно-організованому суспільстві

Завдання 1.2

Суть якої функції політології полягає в оцінці тих або інших політичних проектів з погляду відповідності їх висновкам політичної науки, суспільним потребам і прийнятим у суспільстві політичним і моральним цінностям?

Завдання 1.3

У яких випадках політика проникає в усі сфери життя суспільства й підпорядковує їх собі? Наведіть приклади такого підпорядкування і їх наслідки для українського суспільства.

Завдання 1.4

Як відомо, у центрі політичних процесів є влада. Визначте особливості тлумачення «влади» у поглядах Т. Гобсса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо.

Завдання 1.5

Один із підходів до розуміння політики базується на таких тезах: державна влада походить від Бога й тому повинна бути підпорядкована духовній. Проте, незважаючи на божественну природу державної влади, її отримання та використання цілком залежить від людей. Отже, сутність влади божественна, але форми її реалізації визначаються самими людьми. Супротив народу проти влади монарха визнавався смертним гріхом, оскільки прирівнювався до бунту проти Бога. Однак сама світська влада повинна додержуватися християнських заповідей і не пригнічувати власний народ. До якого наукового підходу можна віднести наведені тези? Хто є автором даного підходу?

Завдання 1.6

Політологія як окрема навчальна дисципліна починає викладатися у Вищих навчальних закладах України лише після проголошення незалежності нашої держави. Визначте причини, які обумовили процес виокремлення політології у вітчизняному просторі. Назвіть наукові напрямки, які притаманні сучасній українській політології.

Завдання 1.7

Проаналізуйте будь-який аспект соціальної політики українського уряду, наприклад, підвищення тарифів і податків на імпортовані товари. Розгляньте його наслідки для різних соціальних груп і верств населення.

Список літератури

1. Бебик В. М. Базові засади політології: Історія, теорія, методологія, практика / В. М. Бебик. — К. : Світанок, 2000. — 256 с.
2. Боришполец К. П. Методы политологических исследований: учеб. пособие для вузов / К. П. Боришполец. — М. : Аспект Пресс, 2005. — 221 с.
3. Гелей С. Д. Політологія : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. — К. : Центр учбової літератури, 2012. — 348 с.
4. Дей М. О. Політологія у схемах, таблицях та визначеннях : навч. посіб. для студентів ВНЗ / М. О. Дей, О. І. Ткач; НАН України, Київ. ун-т права. — К. : Ліра-К, 2014. — 170 с.
5. Піча В. М. Політологія : підручник / В. М. Піча, Н. М. Хома. — 5-те вид. — Львів : «Новий Світ-2000», 2008. — 304 с.

Тема 2. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

1. Влада як суспільне явище.

2. Структура політичної влади.

3. Проблема легітимності влади.

2. 1. Влада як суспільне явище

Поняття «влада» у повсякденному житті й у науковому середовищі вживається в різних значеннях. Філософи говорять про владу над об'єктивними законами суспільства, соціологи – про владу соціальну, економісти про владу – господарську, юристи – про державну владу, природознавці – про владу над природою, політики – про політичну владу, психологи – про владу людини над собою, батьки – про сімейну владу тощо.

Феномену влади приділяли пильну увагу всі видатні представники політичної науки. Уже античні мислителі Платон, Аристотель та інші намагалися проникнути в сутність соціальної природи політичної влади. У середні століття й Новий час до проблем влади великий інтерес проявляли Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Е. Кант і багато інших. Істотний внесок у розробку теорії влади зробили Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, М. Вебер.

Зокрема, Т. Гоббс визначав владу через категорію могутності: «влада є не що інше, як надлишок могутності однієї людини над іншою. Влада людини, якщо сприймати її універсально, полягає в її реальних можливостях опанувати майбутніми благами».

У свою чергу М. Вебер тлумачив владу як можливість тими або іншими засобами домогтися підпорядкування з боку певної групи людей, однак він, на відміну від Т. Гоббса, не мав на увазі якусь імовірність застосувати могутність або

вплив заради підпорядкування. М. Вебер розглядав владу як систему підпорядкування одних людей іншим, застосовуючи різні мотиви: від звичайної звички до раціональних заохочень.

Безліч існуючих підходів до розуміння сутності влади можна чітко узагальнити і прийти до висновку, що там, де з'являється необхідність у погоджених діях людей (будь то окрема родина, група, соціальна верства, нація або суспільство в цілому), відбувається підпорядкування їхньої діяльності досягненню певних загальних цілей. Історія людства – це історія підкорення одних і володарювання інших. Мотиви підпорядкування досить різноманітні. Вони можуть бути ґрунтовані на зацікавленості у досягненні поставленої мети, на переконанні в необхідності виконання розпоряджень, на авторитеті пануючих або просто на почутті страху перед небажаними наслідками у випадку непокори.

У політології існує кілька методологічних підходів до вивчення влади, її сутності, природи тощо. Основні з них:

- *телеологічний*, що характеризує владу як стійку здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів за допомогою інших людей;
- *біхевіористський*, що розглядає владу як особливий тип поведінки, при якому одні люди командують, а інші – підкоряються (англійське слово *behavior* у перекладі означає «поведінка»). Цей підхід індивідуалізує розуміння влади, зводячи його до взаємодії реальних особистостей;
- *інструменталістський*, що трактує владу як можливість використання певних засобів впливу, у тому числі насильства;
- *структурно-функціоналістський*, що розглядає владу як властивість соціальної організації, як спосіб самоорганізації людської спільності, оснований на доцільності поділу функцій управління й виконання;
- *реляціоністський*, що розглядає владу як взаємодію індивідів, коли один індивід змінює поведінку іншого.

Влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою різного роду засобів: права, авторитету, примусу, переконання, насильства.

Однією із найбільш змістовних класифікацій влади є її поділ згідно з ресурсами, на яких вона ґрунтується, на економічну, соціальну, культурно-інформаційну, примусову і політичну.

Економічна влада – це контроль над економічними ресурсами, власність на різного роду матеріальні цінності. У відносно спокійні періоди суспільного розвитку економічна влада домінує над іншими видами влади. Це можливо, завдяки таким її якостям як:

- зв'язок з матеріальними, первісними, найбільш сильно діючими потребами людей. Задоволення первісних потреб – в одязі, житлі тощо – необхідна умова існування людини. Згідно, наприклад, теорією А. Маслоу, саме ці потреби, будучи незадоволеними, у вирішальній мірі детермінують поведінку людини. Прямий зв'язок з основними потребами людини дозволяє широко використовувати економічну владу для забезпечення лояльності чи прямого підкупу політиків, чиновників, виборців тощо;

- постійність дії. Економічна влада пов'язана із задоволенням повсякденних потреб людей. Тому вона впливає на людей постійно, спонукаючи їх до певних дій, в той час як, наприклад, примусова влада передбачає санкції лише за порушення закону і діє епізодично;

- непомітність і широкі засоби проникнення. Носієм економічної влади є гроші. Канали і обсяги їх переміщення важко контролювати. Це дозволяє широко використовувати фінансові ресурси, навіть порушуючи виборчі закони, для підтримки вигідних їхнім власникам політичних сил, в тому числі і під час виборчих компаній.

Соціальна влада – це можливість розподілу місцезнаходження в соціальній структурі: статусів, посад, пільг, привілеїв. Сучасні держави володіють великою соціальною владою. За допомогою соціальної політики, використовуючи соціальні ресурси, вони можуть впливати на суспільний стан широких верств населення, одержуючи завдяки цьому їх лояльність і підтримку.

Культурно-інформаційна (духовно-інформаційна) влада – це перш за все влада над людьми за допомогою наукових знань, інформації і засобів їх розповсюдження. Крім того, вона включає моральну, релігійну і деякі інші види влади, пов'язані з підпорядкуванням на основі авторитету. В сучасному суспільстві із всіх видів духовного впливу на передові позиції виходить науково-інформаційна влада. Знання використовуються як для підготовки урядових рішень, так і для безпосереднього впливу на свідомість людей з метою забезпечення їх політичної лояльності і підтримки. Такий вплив здійснюється через навчальні заклади й особливо за допомогою ЗМІ (газет, журналів, радіо, телебачення, Інтернету).

Примусова влада спирається на силові ресурси та означає контроль над людьми за допомогою застосування чи загрози застосування фізичної сили.

Об'єктом політології є не всяка влада, а тільки влада публічна, політична, під якою розуміється здатність класу, групи або індивіда проводити свою волю в суспільному житті, опираючись на систему установ, організацій, законів, політичних відносин.

Політична влада – це влада, здійснювана через державу й у державній системі, у системі політичних партій, організацій і рухів. Вона так чи інакше пов'язана з державою й державним регулюванням, але не обов'язково є державною владою.

Слід зазначити, що політична й державна влада, багато в чому збігаючись, у той же час не тотожні. Усяка державна влада є політичною владою, однак не всяка

політична влада є державною. Зміст політичної влади набагато ширше, а державна влада є її центральним інститутом.

Політична влада реалізується не лише державним апаратом, але перш за все через діяльність політичних партій, громадських організацій, суспільно-політичних рухів та інших суб'єктів політики.

Державна влада – своєрідне ядро політичної влади, оскільки лише держава володіє монополією на прийняття законів, обов'язкових для всього суспільства, і на легальне фізичне насилля.

Політична влада, на відміну від інших форм влади, має свою специфіку. Її відмінні ознаки:

- *верховенство*, обов'язковість її рішень для всього суспільства й відповідно – для всіх інших видів влади. Вона може обмежити вплив інших форм влади в розумних межах або взагалі усунути його;
- *загальність*, тобто публічність. Це означає, що політична влада діє на основі права від імені всього суспільства;
- *легальність* у використанні сили й інших засобів володарювання в межах країни;
- *найширший спектр використовуваних засобів* для завоювання, утримання й реалізації влади.

2. 2. Структура політичної влади

Основними компонентами влади є її джерела, суб'єкти, об'єкти, ресурси й процес, що є результатом взаємодії всіх її компонентів і характеризується, насамперед механізмом, що забезпечує стабільність усього процесу володарювання.

Джерела влади – владна першооснова. Як джерела влади можуть виступати авторитет, сила, закон, багатство, знання, соціальний і політичний статус, харизма тощо. Американський футуролог А. Тоффлер у книзі «Зміщення влади: знання, багатство й сила на порозі ХХ століття» докладно аналізує три основних джерела, що живлять владу. Згідно з А. Тоффлером, сила, багатство й влада пов'язані в єдину систему, у певних умовах взаємозамінні й у сукупності націлені на підтримку влади. Кожне із цих джерел дає владі певну якість: сила або загроза її застосування здатні лише на грубий примус, функціонально обмежені й властиві лише владі нижчого рівня. Багатство є джерелом влади середньої якості, що може мати у своєму розпорядженні як негативні, так і позитивні засоби стимулювання. Знання лежать в основі влади вищої якості, найбільш ефективної. А. Тоффлер стверджує, що в сучасному світі знання (у різних формах: інформації, науки, мистецтва, етики) у силу своїх переваг – нескінченності (невичерпності), загальнодоступності, демократичності – підкорили силу й багатство, ставши визначальним фактором функціонування влади.

Суб'єкти влади – носії влади, активна діюча величина в системі влади, яка чинить вплив, надходять розпорядження, вказівки.

Об'єкти влади – явища, предмети, органи, установи, підприємства, населення, на керівництво (управління) якими за законом або підзаконними актами спрямована діяльність влади.

Суб'єкти політичної влади мають складний, багаторівневий характер. Її первинними авторами є індивіди й соціальні групи, вторинними – політичні організації; суб'єктами найбільш високого рівня, що безпосередньо представляють у владних відносинах різні групи й організації, – політичні еліти й лідери. Зв'язок між цими рівнями може порушуватися (рис. 2.1).

Таким чином, суб'єктом влади може бути окрема людина, організація, спільність людей (народ або навіть світове співтовариство), об'єднані наприклад в ООН.

Безпосереднім суб'єктом влади зазвичай виступають ті люди, які концентрують у своїх руках величезний вплив і довіру, фінансову могутність, потужні важелі впливу на інших людей.

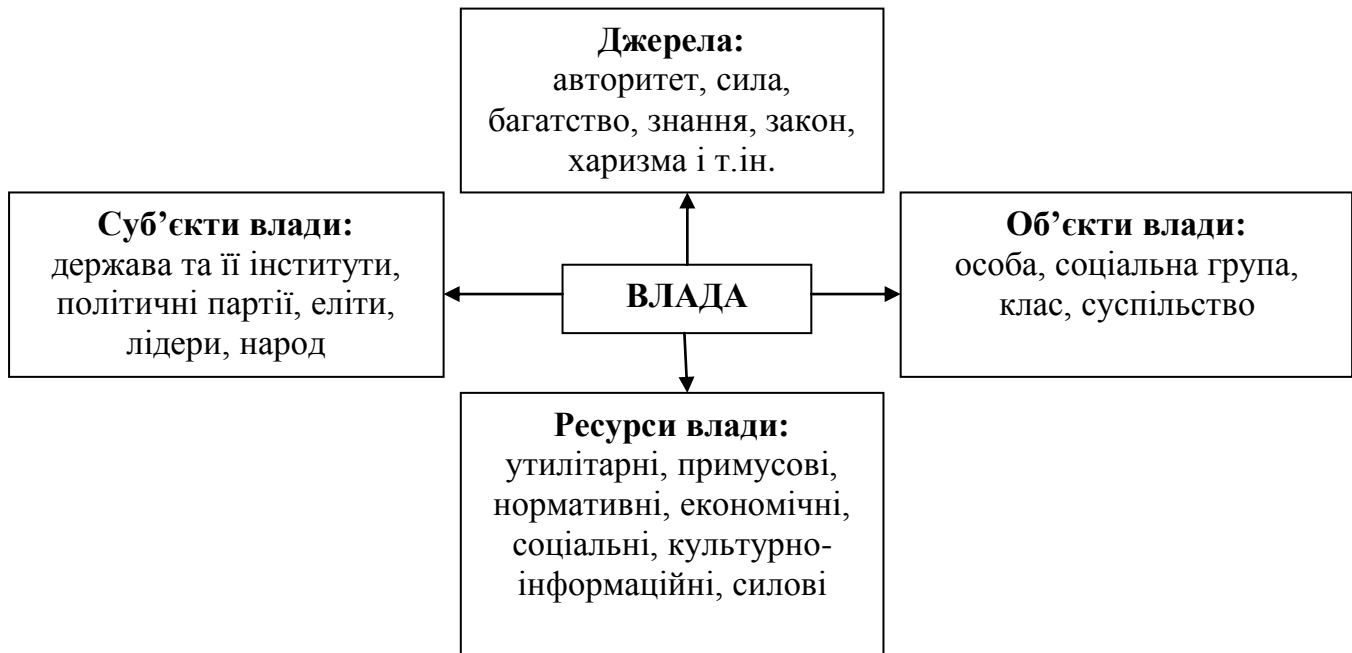

Рис. 2.1. Структура влади

Влада неможлива без підпорядкування об'єкта. Суб'єкт завжди прагне, окрім засобів примусу, підкорити своїй волі об'єкт. Готовність об'єкта до підпорядкування залежить від ряду факторів: від власних якостей об'єкта володарювання, від характеру висунених до нього вимог, від ситуації й засобів впливу, які має в своєму розпорядженні суб'єкт. В остаточному підсумку в об'єкта владної волі завжди є нехай крайній, але все-таки вибір – загинути, але не підкоритися. Усвідомлення залежності влади від рівня покірності населення знайшло своє практичне політичне вираження в акціях громадянської непокори,

які широко використовуються у сучасному світі, у тому числі й в Україні, як засіб ненасильницької боротьби.

Важливою соціальною причиною підпорядкування одних людей іншим є нерівномірний розподіл ресурсів влади.

Ресурси влади – це всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта. Ресурси влади дуже різноманітні. Вони можуть застосовуватися для заохочення, покарання або переконання.

Ресурси влади так само різноманітні, як різноманітні засоби задоволення різних потреб й інтересів людей. Існує кілька класифікацій ресурсів. Американський політолог А. Етціоні виділяє утилітарні, примусові й нормативні ресурси.

Утилітарні – це матеріальні й інші соціальні блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей. З їхньою допомогою влада може «купувати» не тільки окремих політиків, але й цілі верстви населення. Ці ресурси використовуються як для заохочення, так і для покарання (збільшення або зменшення заробітної плати, надання або позбавлення соціальних пільг тощо).

Примусові – це заходи адміністративного й громадського осуду або покарання. Вони використовуються тоді, коли не спрацьовують утилітарні ресурси. Це, наприклад, судове переслідування учасників страйку, що не злякалися, економічних санкцій.

Нормативні – це засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації й норми поведінки людини. Вони покликані переконати підлеглих у спільності інтересів керівника й підлеглих, забезпечити схвалення дій суб'єкта влади, прийняття його вимог.

Існує класифікація ресурсів відповідно до найважливіших сфер життєдіяльності: економічні, соціальні, культурно-інформаційні, силові.

Економічні – це матеріальні цінності, необхідні для суспільного й особистого виробництва і споживання, гроші як їхній загальний еквівалент, техніка, земля, корисні копалини тощо.

Політична влада використовує економічні ресурси для вирішення багатьох проблем загальнодержавного й міжнародного характеру. За допомогою економічних засобів політична влада може стимулювати інвестиції в національну економіку, стимулювати структурну перебудову господарства, не допустити монополізацію господарських галузей однією або двома компаніями, сповільнити темпи інфляції й істотно скоротити безробіття й багато чого іншого. Для досягнення зазначених цілей політична державна влада використовує, насамперед, кошти державного бюджету.

Соціальні ресурси – здатність підвищення або зниження соціального статусу або рангу, місця в соціальній стратифікації. Вони частково збігаються з економічними ресурсами. Наприклад, дохід і багатство, будучи економічним ресурсом, одночасно характеризують і соціальний статус. Разом з тим соціальні ресурси включають такі показники, як посада, престиж, медичне обслуговування, соціальне забезпечення.

У тих країнах, де високий рівень розвитку соціальних програм, – завдяки чому населенню надається широка система страхування, високий рівень пенсій, розвинена система благодійних організацій – більшість громадян зацікавлена в збереженні існуючої політичної влади.

Культурно-інформаційні ресурси – знання та інформація, а також засоби їхнього одержання і поширення: інститути науки й освіти, засоби масової інформації й ін. Контроль над знаннями й інформацією зазвичай прямо пов'язаний з володінням економічними ресурсами, що мають першорядну значимість. Разом з тим у сучасному світі досить чітко проявляється тенденція підвищення ролі культурно-інформаційних ресурсів як джерела влади. Мова йде насамперед про

засоби масової інформації. Інформаційні ресурси здатні служити різним цілям: не тільки поширенню об'єктивних відомостей про діяльність уряду, становище у суспільстві, але й маніпулюванню – управлінню свідомістю й поведінкою людей всупереч їхнім інтересам, а нерідко й волі, оснований на спеціальних методах обману.

Силові ресурси – це армія, поліція (міліція), різні служби безпеки, прокуратура, суд, а також приналежні їм техніка, озброєння, в'язниці тощо. Цей вид ресурсів традиційно вважається найбільш ефективним, вирішальним джерелом влади. Його використання здатне позбавити людину життя, волі й майна – її вищих цінностей. Особливо часто політична влада вдається до такого роду ресурсів у випадках ослаблення своєї сили, потужності і впливу на суспільство.

У сучасних умовах політична влада використовує різні методи свого функціонування:

- установлення позитивних стимулів, переконання;
- примус;
- маніпулювання (різного роду обіцянки, які найчастіше не виконуються, установлення пільг тощо);
- блокування небажаних наслідків (створення перешкод конкурентам у боротьбі за владу, зокрема шляхом використанням піар-технологій, залякування негативними наслідками тощо);
- прямий і непрямий інформаційний контроль (нав'язування рекомендацій, пропозицій, створення певного іміджу тощо).

Домінуючим принципом механізму функціонування політичної влади є **принцип її поділу**. Засновниками теорії поділу влади вважають англійського філософа Дж. Локка й французького просвітителя, правознавця, філософа Ш. Л. Монтеск'є. Відповідно до цієї теорії для правильного й ефективного функціонування держави повинні існувати незалежні одна від одної законодавча,

виконавча й судова влада. Це створює систему «стримувань і противаг» проти посилення однієї гілки влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею; сприяє продуманості, вивіреності, балансу в прийнятті рішень, а отже, дієвості політичного керівництва й управління. Відповідно формується особливий механізм забезпечення волі й незалежності окремого індивіда, його захисту.

Носієм *законодавчої* влади виступає вищий представницький державний орган – парламент; *виконавча* влада – президент, уряд, міністерства й відомства, державно-адміністративні установи; *судова* влада – незалежні суди, що підпорядковуються тільки закону.

Уперше принцип поділу влади знайшов своє юридичне оформлення у Конституції США (1787), потім у конституційних актах Великої французької революції. У сучасному світі в переважній більшості країн Конституціями закріплений поділ влади, у тому числі й в Україні.

2. 3. Проблеми легітимності влади

Визнання суспільством законності, правомірності офіційної влади позначається в політології поняттям **легітимність**. Термін «легітимність» (*legalis* – законність) виник на початку XIX ст. й виражав прагнення відновити у Франції владу короля як єдино законну, на відміну від влади узурпатора. Тоді ж це слово набуло й іншого змісту – визнання даної державної влади й території держави на міжнародному рівні. Вимога легітимності влади виникла як реакція проти насильницької зміни влади й перекроювання державних кордонів, проти сваволі й охлократії. Легітимність означає визнання населенням даної влади, її права управляти. Легітимна влада приймається масами, а не просто нав'язує їм. Одержати юридичну, правову законність тим, хто взяв у свої руки владу, нескладно. Тому й ціна такого формального визнання влади не настільки велика у

порівняно з визнанням політичної влади народом, тобто легітимністю політичної влади. Відповідно варто розрізняти поняття «легітимність влади» (суспільне визнання її законності) і «легальність влади» (правове, формальне її закріплення).

Формування переконання людей у правомірності й ефективності існуючої політичної влади може досягатися різними способами. Німецький вчений М. Вебер виділив три типи легітимного панування (рис. 2.2).

Перший тип – *традиційний*, це влада вождів, монархів. Легітимність їхньої влади ґрунтувалася на праві престолоспадкування, на визнанні божественного характеру влади монарха. Сама влада опирається на традицію населення підкорятися. Традиційний тип легітимності зберігся в країнах з монархічною формою правління (Саудівська Аравія, Йорданія, Кувейт та інші) і примітивних суспільствах.

Другий тип – *харизматичний*. Термін «харизма» у перекладі із грецького означає «божественний дарунок». Спочатку зміст терміна мав релігійний характер. До носіїв справжньої харизматичної влади М. Вебер відносив пророка Мойсея, царя Давида, Магомета, Будду. У сучасному суспільстві наявність у тієї або іншої особистості керівника виняткових якостей прямо не пов'язують із Богом. Однак у суспільній свідомості існує уявлення, що ця людина не така, як усі, що в неї є щось таке, незвичайне, надприродне, що вона користується заступництвом якихось вищих сил. Серед відомих історичних діячів харизматичними якостями наділялися Наполеон, Ленін, Сталін, Гітлер, Мао-Дзе-Дун та інші. Харизматичний тип влади характеризується абсолютною довірою населення до лідера з огляду на його видатні якості. Отже, легітимність у харизматичному типі влади опирається на віру населення у виняткові здібності лідера. Зазвичай харизматичний тип влади виникає в перехідних і нестабільних суспільствах. Цей тип влади зберігає своє значення й у країнах, що розвиваються.

Третій тип – *раціонально-легальний*. Він оснований на вірі в правильність формальних правил, за якими формується влада: вільні вибори, верховенство закону, рівна відповідальність влади й громадян перед законом тощо. Даний тип легітимності характерний для демократичних країн.

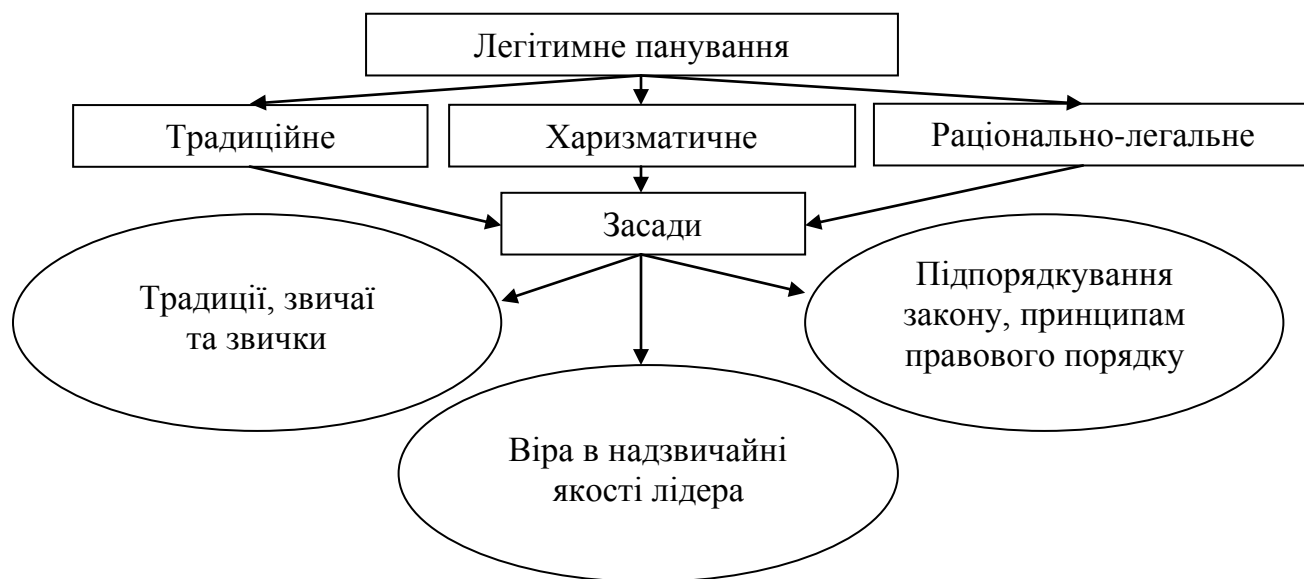

Рис. 2.2. Типологія легітимного панування за М. Вебером

Однак на практиці ці ідеальні типи М. Вебера перемішані. Так, навіть у промислово розвинених і демократично стабільних країнах, наприклад у Великобританії, легітимність влади опирається на традиції (інститут монархії) і визнання результатів вільних виборів.

Англійський дослідник Д. Хелд виділяє такі види легітимності:

- легітимність, яка ґрунтується на апатії населення, що свідчить про його байдужість до сформованого стилю керівництва і форм правління;
- прагматична (інструментальна) легітимність, при якій виявлена владі довіра здійснюється в обмін на дані нею обіцянки тих чи інших соціальних благ;
- легітимність, як нормативна підтримка, вона передбачає співпадіння політичних принципів, поділюваних населенням і владою.

Легітимність влади – це не постійний, застиглий стан, а досить рухлива змінна. Легітимність влади на якихось етапах її існування може зростати, на якихось падати. У суспільстві відбуваються коливання легітимності влади. Ці коливання пов'язані із процесами *легітимізації* й *делегітимізації* влади. **Легітимізація** – це процес зростання суспільного визнання лідерів й інститутів політичної влади. **Делегітимізація** – процес падіння авторитету лідера й інститутів політичної влади.

Найважливішими ознаками падіння легітимності влади є:

- зростання ступеня примусу;
- обмеження прав і свобод;
- заборона політичних партій і незалежної преси;
- зростання корумпованості всіх інститутів влади, їхнє зрощування із кримінальними структурами;
- низька економічна ефективність влади.

Остання ознака – найбільш істотний показник делегітимізації влади.

Легітимність влади може заперечуватися її супротивниками як відкрито, так і потай. Крайньою точкою падіння легітимності влади є революції, державні перевороти.

Важливий показник ефективності влади – чітка взаємодія всіх її гілок, раціональність вертикальних і горизонтальних структур.

Не менше значення у ставленні громадян до влади має економічний добробут, забезпечення такого рівня і якості їхнього життя, який визнається в даному суспільстві нормою.

У цілому влада визнається ефективною, а виходить, і легітимною, якщо їй вдається забезпечити стабільність, визначеність, порядок. Влада, не здатна запобігти великим політичним конфліктам, громадянським й міжнаціональним

війнам, протистоянню законодавчої і виконавчої влади, центру, регіональних і місцевих органів, втрачає свою легітимність.

У сучасному суспільстві вироблені різноманітні засоби легітимізації влади: політичні, ідеологічні, економічні й т.д. До політичних засобів відносяться, насамперед, пошук підтримки, розширення соціальної бази влади. Важливим інструментом цієї форми легітимізації є демократизація громадського життя, розширення участі громадян в управлінні. Це створює відчуття загальної причетності людей до політики, що проводиться владою, дозволяє громадянам деякою мірою почувати себе її суб'єктом.

Відчуттю причетності до влади можуть сприяти пропаганда політичного курсу, що проводиться, ідеологічна обробка мас. Найбільш дієвим засобом легітимізації влади є успішне здійснення державної політики й економічних програм, стійке зростання доходів населення й у цілому рівня життя.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність структури влади.
2. Які існують методологічні підходи до вивчення влади, її сутності та природи?
3. Які види легітимності виділив Д. Хелд?
4. Дайте визначення терміна «легітимність».

Завдання для самостійної роботи

Завдання 2.1

У таблиці представлені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>2</i>
Суб'єкти влади		1. Здатність підвищення або зниження соціального статусу або рангу, місця в соціальній стратифікації
Джерела влади		2. Задоволення первісних потреб – в їжі, одязі, житлі тощо – необхідна умова існування людини
Культурно-інформаційні ресурси влади		3. Засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта
Соціальні ресурси влади		4. Визнання суспільством законності, правомірності офіційної влади
Економічна влада		5. Матеріальні й інші соціальні блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей
Ресурси влади		6. Знання й інформація, а також засоби їхнього одержання та поширення: інститути науки, освіти, засоби масової інформації
Легітимність		7. Авторитет, сила, закон, багатство, знання, соціальний і політичний статус, харизма

Завдання 2.2

У чому різниця понять легітимність і легальність влади?

Завдання 2.3

Наведіть приклади зі світової історії, коли дії влади були незаконними, але виявилися легітимними.

Завдання 2.4

Що таке політична влада? Чому, аналізуючи політичну владу, необхідно брати до уваги два аспекти: теоретичний та практичний.

Завдання 2.5

Визначити, що являють собою відповідність політичної влади основним цінностям більшості суспільства і його намірам. Це...

Завдання 2.6

Визначити, що являє собою суверенна політико-територіальна організація публічної влади, яка ґрунтується на принципі верховенства права, дотримання закону, поважання особи й недоторканності її прав, свобод та законних інтересів. Це...

Завдання 2.7

Які ресурси влади, на ваш погляд, є найбільш значимими в сучасному українському суспільстві?

Список літератури

1. Воронов І. О. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру / І. О. Воронов. — К. : Генеза, 2005. — 287 с.
2. Політична енциклопедія : редкол. Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.
3. Піча В. М. Політологія : підручник / В. М. Піча, Н. М. Хома. — 5-те вид. — Львів : «Новий Світ-2000», 2008. — 304 с.
4. Розенфельд Ю. Н. Политология : учеб. пособие / Ю. Н. Розенфельд. — Х. : Нар. укр. акад., 2008. — 436 с.

5. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? / Ф. М. Рудич. — К. :
Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2009. — 302 с.

6. Халипов В.Ф. Наука о власти. Кратология : учебное пособие /
В. Ф. Халипов. — М. : Республика, 2002. — 303 с.

Тема 3. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА ТА ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

1. Політична система: поняття, структура, функції.

2. Політичний режим: визначення, типи.

3. 1. Політична система: поняття, структура, функції

Термін «система» ввів у науковий обіг німецький біолог Л. фон Берталанфі в 20-х роках XX ст. для позначення процесів обміну клітини із зовнішнім середовищем. Він розглядав систему як сукупність взаємозалежних елементів, як цілісність. Відносини взаємозалежності означають, що зі зміною навіть одного елемента системи змінюється вся цілісність. Система розвивається завдяки тому, що реагує на всі сигнали ззовні й на вимоги своїх внутрішніх елементів.

Поняття «системи» на розгляд суспільства виніс Т. Парсонс, що представив суспільство як взаємодію чотирьох підсистем, які перебувають у відносинах взаємозалежності й взаємообміну: економічної, політичної, соціальної й духовної. Кожна з підсистем виконує певні функції, реагує на вимоги, які надходять зсередини або ззовні, а разом вони забезпечують життєдіяльність суспільства в цілому.

У політології поняття «політична система» було введено в 50-х роках XX ст. американським політологом Д. Істоном, що створив теорію політичної системи. Це поняття було покликане відобразити два моменти:

- 1) цілісність політики як самостійної сфери суспільства, що представляє сукупність взаємодіючих елементів (партій, держави, лідерів, права тощо);
- 2) характер зв'язків політики із зовнішнім середовищем (економічною, соціальною, культурною сферами, іншими державами). Введення поняття

«політична система» мало й практичну спрямованість. Воно повинно було допомогти виявленню факторів, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкривають механізми узгодження інтересів різних груп.

Поняття «політична система» містке за змістом. *Політичну систему* можна визначити як сукупність політичних інститутів, суспільних структур, норм і цінностей, а також їхніх взаємодій, у яких реалізується політична влада й здійснюється політичний вплив. Тому в політичну систему включаються не тільки політичні інститути, які безпосередньо й активно беруть участь у політиці (держава, партії, лідери тощо), але й економічні, соціальні, культурні інститути, традиції, цінності, норми, що мають політичне значення й опосередковано впливають на політичний прогрес. Призначення всіх зазначених політичних і суспільних інститутів (у їхньому політичному значенні) полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, матеріальні, технологічні та інші) і спонукати населення до прийняття цього розподілу в якості обов'язкового для всіх.

Обмін ресурсами й взаємодія політичної системи із зовнішнім середовищем здійснюється за принципом «входу» й «виходу». Один із авторів системного підходу в політології американський дослідник Д. Істон розрізняв два типи «входу»: вимоги й підтримка. Вимогу можна визначити як звертання до органів влади, думку з приводу бажаного або небажаного розподілу цінностей і ресурсів у суспільстві. Наприклад, вимоги трудящих про підвищення мінімальної заробітної плати або вимоги вчителів про збільшення асигнувань на освіту тощо. Оскільки уявлення різних груп населення про справедливий розподіл ресурсів не збігаються, саме тому, накопичуючись, вимоги мають тенденцію послабляти політичну систему. Вони є наслідком неухваленості владних структур до мінливих інтересів і потреб соціальних груп.

Підтримка є формою вираження політичної лояльності, тобто відданого, доброзичливого ставлення до режиму, і означає посилення політичної системи.

Формами прояву підтримки можуть вважатися справне виплачування податків, виконання військового обов'язку, повага до владних інститутів, проведення демонстрацій у підтримку режиму тощо.

Головним елементом підтримки політичної системи є легітимність влади. Визнання легітимності влади, її авторитету означає в очах населення згоду з існуючою системою владних відносин, організованих політичною системою.

У результаті «входу» відбувається процес впливу зовнішнього середовища на політичну систему. Наслідком цього впливу служить реакція системи на вимоги або підтримку, тобто «вихід». На «виході» з'являються авторитетні рішення й політичні дії влади з приводу розподілу цінностей і ресурсів. Вони можуть виступати у формі нових законів, асигнувань на конкретні потреби, політичних заяв тощо.

Принципово іншого підходу до розуміння сутності політичної системи дотримується Г. Алмонд. Він пропонує відійти від аналізу структурних елементів системи, а досліджувати політичну систему через її зв'язки із зовнішнім середовищем. У центрі уваги наукових поглядів Г. Алмонда поняття соціальної ролі, яку виконують суб'єкти політики. У такому розмінні, політична система – це різні форми політичної поведінки державних і недержавних структур. Вчений розрізняє три групи ролей, які виконують учасники, включені до політичної системи суспільства:

- 1) специфічні ролі – законодавчі органи, державні службовці, бюрократія;
- 2) рольові обов'язки – політичні лідери, законодавці, адміністратори;
- 3) суспільна політика – рішення, які спонукають до політичної дії усіх громадян залежно від обставин.

Структура політичної системи суспільства складається із таких підсистем: *інституціональна, нормативна, комунікативна, культурна, функціональна.*

Основний елемент політичної системи – *інституціональна підсистема*. Вона являє собою сукупність інститутів (державних, партійних, суспільно-політичних), що виражають і представляють різні за значенням інтереси: від загальнозначущих до групових і приватних.

Найважливішим інструментом реалізації суспільних інтересів є держава. Максимально концентруючи у своїх руках владу й ресурси, вона розподіляє цінності й спонукає населення до обов’язкового виконання своїх рішень.

Крім держави, в інституціональну підсистему входять як політичні організації – партії, суспільно-політичні організації й рухи, так і неpolітичні організації, що мають значні можливості впливу на владу й суспільство. До таких у першу чергу можна віднести засоби масової інформації й церкву.

Зрілість інституціональної підсистеми визначається ступенем диференціації й спеціалізації ролей і функцій її структур. Завдяки спеціалізації, ця підсистема може швидко й ефективно реагувати на нові потреби й вимоги населення.

Інститути влади й впливу виконують усілякі функції на основі різних норм – політичних, правових, моральних тощо. Вся сукупність норм, що регулюють політичні відносини, становить *нормативну підсистему*. Політичні й правові норми закріплюються в конституціях, статутах і програмах партій, правових актах, а також у постановах, рішеннях, указах владних органів. Через політичні норми владні структури доводять до відома суспільства свої цілі, визначають бажану модель поведінки.

Політичні норми знаходять своє вираження також й в існуючих політичних традиціях, обрядах і звичаях. Причому останні часом виконуються навіть більш старанно, ніж норми, закріплені законодавством. Політичні й правові норми регулюють політичні відносини, надаючи їм упорядкованості, визначаючи бажане й небажане, дозволене й недозволене з погляду зміцнення політичної системи.

Додержуючись таких формалізованих і неформалізованих правил, політичні суб'єкти вступають у взаємодію. Форми подібних взаємодій, оснований на згоді або конфлікті (наприклад, між особистістю й державою; політичними системами різних країн), їхня інтенсивність і спрямованість створюють **комунікативна підсистему**. Система комунікацій характеризує відкритість влади, її здатність вступати в діалог, прагнути до згоди, реагувати на актуальні вимоги різних груп, обмінюватися інформацією із суспільством.

Сукупність субкультур, релігійна система, що визначає пріоритетні цінності, переконання, стандарти політичного поведження, політичну ментальність, становлять **культурну підсистему**. Вона надає загальнозначущий зміст політичним діям, відносинам різних суб'єктів, стабілізує суспільство й виступає основою взаєморозуміння й згоди. Чим вище ступінь культурної однорідності, тим вище ефективність діяльності політичних інститутів.

Бажані моделі суспільства, відбиті в системі культурних цінностей й ідеалів, визначають сукупність способів і методів реалізації влади. Дана сукупність політичних технологій становить **функціональну підсистему**. Перевага методів примусу або згоди в реалізації владних відносин визначає характер відносин влади й громадянського суспільства, способи його інтеграції й досягнення цілісності.

Всі підсистеми політичної сфери пов'язані відносинами взаємозалежності. Взаємодіючи один з одним, вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, сприяють ефективній реалізації її функцій у суспільстві.

Функції політичної системи

Політична система покликана забезпечити стабільність суспільства, його прогрес через збалансованість різних груп інтересів. Виходячи із цього, можна виділити такі функції політичної системи, використовуючи класифікацію американських політологів Г. Алмонда й Дж. Пауелла.

- *Функція вираження інтересів.* Політична система повинна представляти інтереси різних соціальних груп через різні організації. У протилежному випадку вони можуть знаходити інші, часто руйнівні форми вираження своїх вимог.

- *Функція узагальнення інтересів.* Розкид інтересів різних груп, індивідів досить значний. Тому їй потрібно їхнє узагальнення, розподіл за ступенем важливості, переклад вимог на мову програм і доведення їх до влади. Дану функцію здійснюють переважно політичні партії.

- *Функція вироблення правил і норм.* Цю функцію виконують законодавчі органи, видаючи закони, нормативні документи.

- *Функція застосування правил.* Виконання цієї функції – прерогатива виконавчих органів, що реалізують приписи законодавців.

- *Функція контролю за застосуванням правил.* Цю функцію здійснюють судові органи і силові структури.

- *Функція політичної комунікації.* Вона припускає різні форми взаємодії й обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами й громадянами тощо.

Типи політичних систем

Відповідно до характеру та рівня взаємодії політичних ролей та в цілому політичної культури Г. Алмонд запропонував поділяти політичні системи на: англо-американську (влада має чіткий розподіл між різними ланками політичної системи, що підтримується однорідністю політичної культури, націленої на захист ліберальних цінностей); європейсько-континентальну (розподіл ролей відбувається не в масштабах суспільства, а всередині класу, групи, партії, що є наслідком неоднорідності політичної культури, домінування національних культур, проте єдність ліберальних цінностей забезпечує стабільність усієї системи); доіндустріальну або частково індустріальну (головним принципом політичної участі є клановість, розмитість політичної культури, політична система базується

на насиллі); тоталітарну (монопольний контроль, який регламентує розподіл ролей у політичній системі, розмитість цінностей та політичної культури).

Французський політолог Ж. Блондель за формою управління у суспільстві виділяє п'ять типів політичних систем:

- 1) ліберальні демократії, їм притаманний орієнтир на цінності індивідуалізму;
- 2) авторитарно-радикальні, головне завдання – досягнення соціальної справедливості;
- 3) традиційні системи спираються на олігархічні форми правління, як результат нерівномірність розподілу економічних ресурсів і соціальних статусів;
- 4) популістські системи, які переважають у країнах, що розвиваються, використовують авторитарні методи управління, створення ілюзії забезпечення рівності у розподілі благ для всіх верств суспільства;
- 5) авторитарно-консервативні системи, обмеження політичної участі населення у політиці, домінує соціальна та економічна нерівність.

3. 2. Політичні режими: визначення поняття, види

Поняття «політичний режим» з'явилося у науковому обігу у другій половині ХХ ст. ***Політичний режим*** – це система прийомів, методів, способів здійснення політичної влади в суспільстві. Поняття політичного режиму є ключовим для формування уявлень про основні системи влади. Виходячи з нього, судять про справжню картину принципів організації політичного устрою суспільства. Політичний режим характеризує певний політичний клімат, що існує у тій або іншій країні у конкретний період її історичного розвитку.

У науці існує два підходи до трактування режиму: юридичний – робить акцент на формальних нормах і правилах відправлення влади інститутами

держави, і соціологічний, який опирається на аналіз тих прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється реальна публічна влада і які в тій чи іншій мірі обумовлені соціокультурними традиціями, системою розподілу праці, характером комунікацій тощо. Найбільш адекватним засобом відображення політичного режиму є другий підхід. Він дозволяє в якості агентів влади розглядати не тільки уряд та офіційні структури, але і всі соціальні сили, які реально впливають на прийняття і здійснення рішень.

Основні ознаки політичного режиму:

- Ступінь участі народу в механізмах формування політичної влади, а також самі способи такого формування.
- Співвідношення прав і свобод людини й громадянина із правами держави, гарантованість прав і свобод особи.
- Співвідношення між законодавчою й виконавчою гілками влади.
- Політичне і юридичне становище і роль у суспільстві «силових» структур держави (армії, поліції, органів державної безпеки тощо).
- Характер відносин між центральними і місцевими органами влади й управління.
- Місце й роль недержавних структур у політичній системі суспільства.
- Становище засобів масової інформації, ступінь гласності в суспільстві й прозорості державного апарату.
- Домінування певних методів (переконання, примусу) при здійсненні державної влади.

Політичний режим залежить від співвідношення політичних сил у суспільному організмі, особистості загальнонаціонального лідера й особливостей правлячої еліти; історичних і соціокультурних традицій, політичної культури населення. Політичний режим формується спонтанно внаслідок спільних зусиль

багатьох суб'єктів політичного процесу й не може бути встановлений конституціями або іншими законами.

Найбільшого поширення набула типологія політичних режимів, запропонована американським вченим Х. Лінцем. Відповідно до набору методів і засобів державного володарювання він розрізняє такі типи політичного режиму: тоталітарний, авторитарний та демократичний.

Термін **«тоталітаризм»** походить від латинського слова *«totalis»*, що означає «весь», «цілий», «повний». У політичний лексикон він був введений у 1925 р. Б. Муссоліні. Із цього часу починається становлення тоталітарного ладу в Італії, потім у СРСР в роки сталінізму й у гітлерівській Німеччині з 1933 р.

Тоталітарний режим характеризується абсолютним контролем держави над всіма сферами громадського життя, повним підпорядкуванням людини політичній владі й пануючій ідеології.

Тоталітарні режими найчастіше виникають у надзвичайних умовах: наростаючої нестабільності, глибокої економічної й політичної кризи в суспільстві, необхідності швидкого вирішення стратегічних завдань. Його встановлення розглядається як спосіб подолання зазначених проблем і досягнення певних цілей. Серед основних ознак, якими характеризується тоталітаризм як політичний режим, виділяють такі:

1. *Занадто централізована структура влади*, що має пірамідальну форму, вершину якої вінчає вождь (лідер) або група. Пануюча група не несе відповідальності ні перед яким виборним органом, концентруючи у своїх руках законодавчу, виконавчу й судову владу.

2. *Державна влада формується по закритих від суспільства каналах*, оточена «ореолом таємниці» і недоступна для контролю з боку народу.

3. *Монопольний державний контроль* над економікою, засобами масової інформації, культурою, релігією тощо, аж до особистого життя, до мотивів вчинків людей.

4. *Повне безправ'я людини*. Політичні права й свободи зафіксовані формально, але реально відсутні. Закони захищають тільки інтереси правлячої еліти, представлені як інтереси держави. Є серйозні обмеження не тільки політичних, але й інших прав, таких як право займати державні посади, свобода пересування, вибір місця проживання, вибір професії тощо.

5. *Поліція й спецслужби*, поряд з функціями забезпечення правопорядку, виконують функції каральних органів і виступають як інструмент масових репресій. У необхідних випадках для цих цілей використовується армія.

6. *Володарювання однієї партії*, фактичне зрощування її професійного апарату з державою, заборона опозиційно настроєних сил.

7. Домінуючими методами управління є *примус, насильство, терор*.

Страх і сліпа віра – головні ресурси тоталітарного управління. У свідомості людей посилено створюється образ ворога, з яким не може бути примирення. Усіляко підтримуються бойові настрої, атмосфера таємності, надзвичайного стану, що не допускає розслаблення, втрати пильності. Все це служить виправданням командних методів управління й репресій. Прикладами тоталітарних режимів можуть бути комуністичні тоталітарні режим у СРСР, КНДР, Куби; Італії часів Б. Муссоліні, Німеччині в роки правління А. Гітлера.

Проміжне становище між демократичним й тоталітарним політичними режимами займає авторитарний режим. Подібно тоталітаризму авторитарні політичні режими відрізняються майже необмеженою владою державних органів. Це проявляється у твердому політичному правлінні, опорі якщо буде потреба на примусові й силові методи для регулювання соціальних процесів. У той же час, подібно демократії, для авторитаризму характерне збереження сфери

громадянського суспільства, приватної ініціативи в економіці, ринкової конкуренції. Головною соціальною опорою авторитарного режиму, як правило, є групи військових («силовиків») і державної бюрократії. Нерідко їхні дії, націлені на посилення монополізації влади, виявляються досить ефективними. Однак ці режими погано пристосовані для налагодження ефективного зв'язку між владою й рядовими громадянами. У цьому закладена небезпека для самого існування авторитарного політичного режиму.

Авторитаризму властиві такі характерні ознаки:

1. У центрі й на місцях відбувається концентрація влади в руках одного або декількох, тісно взаємозалежних органів при одночасному відчуженні народу від реальних важелів державної влади.

2. Політичні права й свободи громадян значною мірою обмежені. Закони захищають переважно інтереси держави, а не особистості. У законодавчій сфері діє принцип: «Усе, що не дозволено, – заборонено».

3. Відсутній чіткий поділ влади. Значна концентрація виконавчої і найчастіше законодавчої влади – у руках глави держави при обмеженні контролю парламенту над державною політикою. Вплив виконавчої влади на судову.

4. Існує частковий плюралізм, опозиція не допускається, може існувати лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією.

5. Формування органів влади не демократичним шляхом, а за допомогою призначення «зверху». У результаті оточення авторитарного лідера підбирається на основі особистих симпатій і відданості йому, а не відповідно до ділових якостей і здібностей.

6. «Силові» структури суспільству практично не підконтрольні й часом використовуються в суцільно політичних цілях.

7. Як методи державного управління домінують командні, адміністративні; у той же час відсутній терор, практично не застосовуються масові репресії, жорсткі насильницькі прийоми здійснення політичної влади.

Авторитарний політичний режим має свої переваги й недоліки. Його переваги особливо відчутні в екстремальних ситуаціях. Авторитарна влада може забезпечити громадський порядок, політичну стабільність, мобілізувати суспільні ресурси на виконання певних завдань. До недоліків авторитаризму відноситься повна залежність політики від позиції глави держави і його оточення, табу на вираження громадянами своїх політичних поглядів. Прикладами авторитарних політичних режимів є Чилі, Тайланд, Гаїті, Панама, Марокко, Пакистан тощо.

Поняття «**демократія**» (від грец. *demos* – народ й *kratos* – влада) означає народовладдя, владу народу. Однак ситуація, при якій весь народ здійснював би політичне володарювання, поки що ніде не реалізована. Це скоріше ідеал, те, до чого потрібно всім прагнути. Тим часом є ряд держав, які просунулися в цьому напрямку далі інших (Німеччина, Франція, США, Швейцарія, Англія) і на які найчастіше орієнтуються інші держави.

Залежно від того, як народ бере участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія ділиться на пряму (плебісцитарну) і представницьку (репрезентативну).

До форм *прямої демократії* належать: проведення виборів на основі загального виборчого права, референдуми, всенародні обговорення питань державного життя. Члени суспільства безпосередньо беруть участь у розробці політичних рішень, прийнятті законів тощо. Ця форма демократії дає можливість розвивати політичну активність громадян, забезпечувати легітимність влади, здійснювати ефективний контроль за діяльністю інститутів держави.

Представницька демократія – це коли члени співтовариства залишаються джерелом влади й мають право приймати рішення, але реалізують це право через

обраних ними представників, які повинні відстоювати їхні інтереси. Носіями представницької демократії є парламенти, інші виборні органи влади як у центрі, так і на місцях.

Жодна із цих форм у «чистому вигляді» не існує, але в умовах демократичного режиму вони проявляються обидві.

Основні ознаки демократичного режиму:

1. *Визнання народу джерелом влади, сувереном у державі.* Народний суверенітет виражається в тім, що саме народу належить установча, конституційна влада в державі. Народ вибирає своїх представників і може періодично поміняти їх; у ряді країн має також право безпосередньо брати участь у розробці й прийнятті законів шляхом народних ініціатив і референдумів.

2. *Вільне виявлення волі народу на виборах, виборність органів державної влади.* Цей принцип розглядається як ключова умова демократичного режиму. Він передбачає можливість вільних і чесних виборів, що виключають усякий примус і насильство. Всі особи, що контролюють владні структури, повинні бути обрані на основі встановлених законом процедур і періодично, через строго встановлені строки переобиратися. Виборці повинні мати право й можливість для відкликання своїх представників.

3. *Пріоритет прав і свобод людини й громадянина над правами держави.* Органи державної влади покликані захищати права й свободи людини, яких індивід набуває в силу народження. А також цивільні права й політичні свободи, у тому числі право на життя, свободу й безпеку особистості, на рівність перед законом, на громадянство й участь в управлінні своєю країною, на невтручання в особисте й сімейне життя тощо.

4. *Громадяни мають великий обсяг прав і свобод, які не тільки проголошуються, але і юридично закріплені за ними.* У демократичних державах діє правовий принцип «усе, що не заборонено, – дозволено».

5. *Чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.* Вищий законодавчий орган країни – парламент, наділений виключним правом видавати закони. У відомому розумінні цей орган влади має пріоритетну роль й, отже, існує потенційна небезпека надмірної концентрації в ньому політичної влади. Тому в умовах демократичного політичного режиму три гілки політичної влади врівноважують одна одну. Зокрема, вища виконавча влада (президент, уряд) має право законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи. Президент має право вето на рішення, прийняті законодавчими органами. Судова влада має повноваження скасувати рішення як законодавчої, так і виконавчої влади.

6. *Поліція, спецслужби й армія* – виконують функції забезпечення внутрішньої й зовнішньої безпеки держави й суспільства. Їхні дії регулюються й обмежуються чинністю закону. Основні функції з підтримки правопорядку належать не армії й спецслужбам, а поліції й судам.

7. *Політичний плюралізм, багатопартійність.* При демократичному режимі функціонує багатопартійна система, при якій одна партія може змінити при владі іншу на законних підставах у результаті виборів. Усі політичні партії повинні бути поставлені в рівні правові умови в їхній боротьбі за голоси виборців і за своє представництво в органах державної влади. Відповідно до результатів виборів політичні партії, що набрали більшість голосів виборців, одержують право формувати органи влади й статус правлячої партії. Ті, що програють на виборах, одержують статус опозиційної партії. Здійснюючи свою місію, опозиція виступає із критикою органів влади. Вона висуває альтернативну програму. Опозиція контролює владу через діяльність своїх фракцій і блоків у парламентах, у своїх засобах інформації і друкарнях.

8. *Влада в державі більшою мірою основана на переконанні, чим на примусі.* При прийнятті політичних рішень переважають процедури з пошуку компромісу й консенсусу.

Таблиця 3.1. – Порівняльна характеристика політичних режимів

Демократія	Тоталітаризм	Авторитаризм
Визнання народу джерелом влади	Занадто централізована структура влади	Влада знаходиться в руках однієї особи або групи осіб
Виборність і змінюваність органів влади	Державна влада формується за закритими від суспільства каналами	Формування органів влади за допомогою призначення
Пріоритет прав і свобод людини над правами держави	Повне безправ'я людини	Обмеження прав і свобод людини
Поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову	Монопольний державний контроль всіх сфер життя суспільства	Відсутність чіткого поділу влади
«Силові» структури перебувають під контролем суспільства	«Силові» структури виконують функції каральних органів	«Силові» структури суспільству практично не підконтрольні
Політичний плюралізм	Панування однієї партії	Обмеження й контроль політичного плюралізму
Домінуючий метод управління переконання	Домінуючі методи управління: примус, насильство, терор	Домінують командно-адміністративні методи здійснення влади

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «політична система».
2. Які структури політичної системи вам відомі та які функції вони виконують?

3. Розкрийте сутність тоталітаризму.

4. Перерахуйте ознаки демократичного режиму.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 3.1

У таблиці представлені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Тоталітаризм		1. Сукупність інститутів (державних, партійних, суспільно-політичних), що виражають і представляють різні за значенням інтереси: від загальнозначущих до групових і приватних
Політична система		2. Члени співтовариства залишаються джерелом влади й мають право приймати рішення, але реалізують це право через обраних ними представників, які повинні відстоювати їхні інтереси
Культурна підсистема		3. Сукупність політичних інститутів, суспільних структур, норм і цінностей, а також їхньої взаємодії, у яких реалізується політична влада й здійснюється політичний вплив

Продовження таблиці завдання 3.1

1	2	3
Політичний режим		4. Необмежена влада держаних органів при збереженні сфери громадянського суспільства, приватної ініціативи в економіці, ринковій конкуренції
Авторитаризм		5. Сукупність субкультур, релігійна система, що визначає пріоритетні цінності, переконання, стандарти політичної поведінки, політичну ментальність
Інституціональна підсистема		6. Система прийомів, методів, способів здійснення політичної влади в суспільстві
Представницька демократія		7. У політичний лексикон термін був введений в 1925 р. Б. Муссоліні, характеризується абсолютним контролем держави над всіма областями громадського життя, повним підпорядкуванням людини політичній владі й пануючій ідеології

Завдання 3.2

На вашу думку як співвідносяться поняття «політичний режим» та «державний режим»?

Завдання 3.3

Чи згодні ви з наступною тезою «при демократичному режимі вплив на населення переважно психологічний й здійснюється він у всіх сферах життя суспільства»? Поясніть свою думку, підкріплюючи її прикладами.

Завдання 3.4

На вашу думку, яке слово в логічному ланцюжку слів зайве: «Демократія буває формальна, реальна, ідеальна, соціальна»? Аргументуйте свій вибір.

Завдання 3.5

Визначте характерні риси, що були притаманні політичній системі України на час отримання незалежності, та порівняйте їх із сьогоденням.

Завдання 3.6

Проаналізуйте політичну систему як базову структуру політичного життя. Які фактори, на вашу думку, справляють більший вплив на механізм функціонування політичної системи: внутрішні (економічні, соціальні, духовно-моральні) чи зовнішні (міжнародні, географічні та ін.)? Аргументуйте відповідь.

Завдання 3.7

Наведіть приклади позитивних практик існування авторитарних політичних режимів у світі.

Список літератури

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Арендт Ханна [пер. з англ. В. Верлоки, Д. Горчакова]. — К. : Дух и литера, 2002. — 584 с.
2. Гелей С. Д. Політологія : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. — К. : Центр учбової літератури, 2012. — 348 с.
3. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль [пер. с англ. под ред. Ильина М. В.]. — М. : РОССПЭН, 2003. — 576 с.
4. Основи демократії : навчальний посібник / за заг. ред. А. Ф. Колодій. — К. : Ай-Бі, 2002. — 684 с.

5. Піча В. М. Політологія : навчальний посібник / В. М. Піча, Н. М. Хома. — К.; Львів, — 2001. — 248 с.
6. Політологія : підручник / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. — К. : Наукова думка, 2005. — 380с.
7. Семке Н. Н. Политология : учебное пособие / Н.Н. Семке. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2007. — 220 с.
8. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.

Тема 4. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Особливості держави як політичної організації.

2. Форми державного правління.

3. Форми державного устрою.

4. Громадянське суспільство та правова держава.

4. 1. Особливості держави як політичної організації

Питання про походження держави протягом багатьох сторіч було предметом тривалих дискусій. Висувалися різні гіпотези й теорії.

1. *Теологічна* теорія (представники – ідеологи релігій Стародавнього Сходу, католицької церкви, ісламу). Ця теорія пояснює походження держави Божою волею. Звідси випливає теза про залежність держави від релігійних організацій і діячів, покора усіх перед державною владою.

2. *Патріархальна* теорія (представник – Аристотель) обґрунтовувала походження держави тим, що люди – істоти колективні, які прагнуть до взаємного спілкування, створення родини. Наступне збільшення родин, утворення родів, племен приводить в остаточному підсумку до особливої форми патріархальної влади.

3. *Договірна* теорія походження держави (Дж. Локк, Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссо й інші). З погляду прихильників цієї теорії держава виникла в результаті свідомого й добровільного договору людей, які колись перебували в природному, додержавному стані. Пізніше для того щоб забезпечити свої права й свободи, вони вирішили створити державні інститути.

4. *Соціально-економічна* теорія пояснює походження держави такими соціально-економічними факторами як суспільний поділ праці, економічні

інтереси, соціальні протиріччя тощо. Основи цієї теорії заклав давньогрецький філософ Платон, що виводив джерела держави з поділу праці й відокремлення діяльності по керівництву суспільством.

Але найбільший розвиток соціально-економічна теорія одержала в навчанні марксизму. Ідеологи марксизму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) розглядали виникнення держави як наслідок суспільного поділу праці, появи приватної власності на засоби виробництва, розшарування суспільства на класи. Держава, на їхню думку, є знаряддям гноблення одного класу іншим і тримає суспільство в межах порядку.

5. *Органічна* теорія проводить аналогію між державою і живим організмом як у структурі, так і в функціях. Всі елементи держави взаємопов'язані і доповнюють один одного, порушення цієї гармонії призводить до хвороби всього організму і навіть до його смерті. Цей погляд на державу обґрунтував англійський соціолог Г. Спенсер.

6. *Психологічна* теорія (представники – Л. Петражицький, Дж. Фрезер) виходить з того, що держава існує через наявність у людини психологічних потреб жити в межах організованого суспільства, у відчутті необхідності колективної взаємодії або через схильність більшості до підпорядкування.

7. Наприкінці XIX ст. пояснення генезису держави поповнюється теорією *завоювання (насильства)*. Її прихильники (Л. Гумплович, К. Каутський) причину походження держави бачили не в божественному провидінні або в суспільному договорі, а у військово-політичних факторах: насильстві, поневоленні одних племен іншими. Для управління завойованими народами й територіями необхідний апарат примусу, яким і стала держава

В цілому, як показали порівняльно-історичні дослідження останніх десятиліть, не існує єдиної й обов'язкової теорії виникнення держави. На цей процес впливали найрізноманітніші внутрішні й зовнішні фактори:

- суспільний поділ праці і виділення управління в особливий вид діяльності;
- зростання чисельності і збільшення щільності населення;
- поява приватної власності і майнової нерівності;
- завоювання одних народів іншими;
- потреба у захисті від зовнішніх ворогів та ін.

Держава у своєму розвитку пройшла тривалий історичний шлях, протягом якого мінялися як її зміст, так і форма. Але на всіх етапах розвитку державі був притаманний ряд ознак, характерних для даного соціального інституту.

Ознаки держави:

- *Наявність особливої публічної влади*, що втілюється в державних органах, виступає як державна влада. Її здійснює особлива верства людей, що виконують функції керування й примусу (це чиновники, армія, поліція).

- *Територіальна організація населення*. Державна влада здійснюється в рамках певної території й поширюється на всіх людей, що проживають на ній. Цілісність суспільства й взаємозв'язок його членів забезпечує інститут громадянства (або підданства, тобто приналежність особи до держави з монархічною формою правління). Саме в наявності інституту громадянства виражається сутність держави для окремого індивіда.

- *Організація суспільного життя на основі права*. Тільки держава створює закони й інші правові акти, обов'язкові для всього населення.

- *Державний суверенітет*, тобто незалежність державної влади від будь-якої іншої влади усередині країни й у відносинах з іншими державами. Верховенство державної влади проявляється у: а) загальнообов'язковості її рішень для населення; б) праві скасування постанов і рішень недержавних політичних організацій; в) наявності спеціальних засобів впливу на населення, відсутніх в інших організаціях (апарат примусу й насильства).

- *Монопольне право на стягнення податків і зборів з населення.* Податки необхідні для утримання апарату управління і для матеріального забезпечення державної політики.

Виходячи з вище викладеного, можна дати таке визначення: **держава** – це універсальна політична організація, що здійснює владу в інтересах людей, які проживають на даній території і регулює їхні відносини за допомогою правових норм.

Держава виконує ряд функцій, які відрізняють її від інших політичних інститутів. Функції розкривають головні напрямки в діяльності держави для виконання нею свого призначення. Традиційно функції держави підрозділяються на внутрішні й зовнішні. Внутрішніми функціями держави є:

Політична – пов'язана зі здійсненням політичної влади: забезпеченням політичної стабільності, регулюванням національних (міжнаціональних) відносин, взаємодією з політичними партіями й іншими суспільними інститутами. До політичної функції відноситься й вироблення програмно-політичних цілей і завдань розвитку суспільства.

Економічна функція – на різних етапах розвитку суспільства її обсяг і зміст можуть істотно розрізнятися. У сучасних умовах участь держави в економіці проявляється у виробленні й здійсненні податкової політики, виділенні кредитів, використанні економічних санкцій, стимулів у розвитку галузевої економіки, безпосередньому впливі на транспорт, енергетику тощо.

Соціальна функція – націлена на задоволення потреб людей у роботі, житлі, підтримці здоров'я, надання соціальних гарантій людям похилого віку, інвалідам, безробітним, молоді; страхування життя, здоров'я, власності.

Правова функція – включає забезпечення правопорядку, установлення правових норм які регулюють суспільні відносини й поведінку громадян, охорону суспільного ладу.

Освітня функція – реалізується в діяльності держави з демократизації освіти, її безперервності; надання людям рівних можливостей одержання освіти. Багато сучасних держав ставлять перед собою завдання: здійснення кардинальної реформи у сфері освіти, такої, що охоплює весь процес освіти від дошкільної до університетської.

Культурно-виховна функція – спрямована на створення умов для задоволення культурних потреб населення, залучення його до досягнень світової художньої культури, надання йому можливості самореалізації у творчості.

Серед зовнішніх функцій виділяються такі:

- функція *оборони країни*, що полягає в забезпеченні цілісності, безпеки й суверенітету держави;
- функція *взаємовигідного співробітництва* з іншими державами в економічній, торговельній й інших сферах.

4. 2. Форми державного правління

Форма правління – це спосіб організації верховної державної влади, принципи відносин її органів, рівень ступінь участі населення в їхньому формуванні.

Верховною державною владою є: глава держави (монарх або президент), законодавчий орган (парламент), виконавчий орган (уряд).

Залежно від становища глави держави прийнято розрізняти дві основні форми правління – монархію й республіку (рис. 4.1).

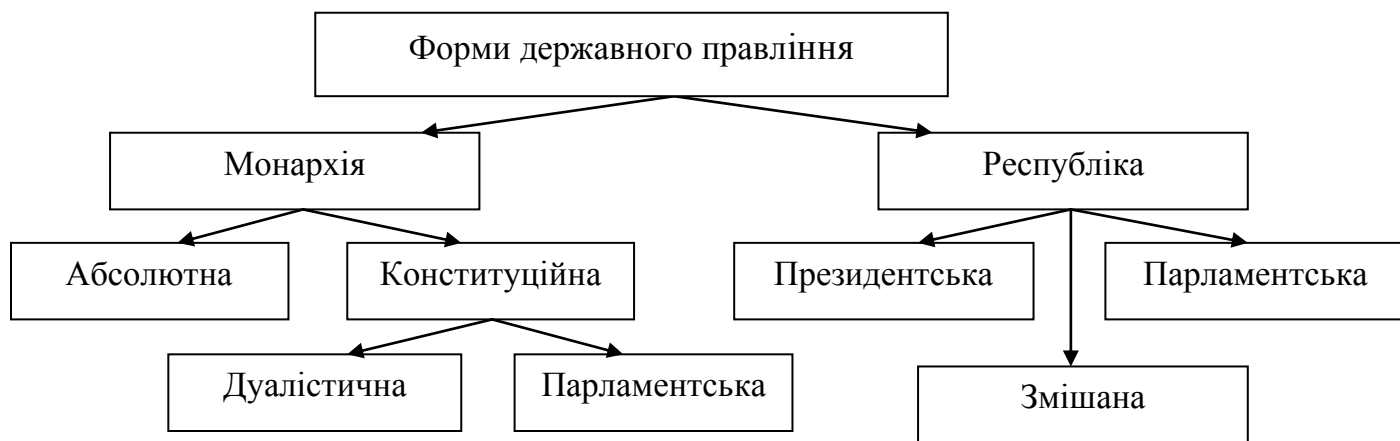

Рис. 4.1. Форми державного правління

Монархія – це форма правління, при якій влада повністю або частково зосереджена в руках одноособового глави держави – монарха (короля, царя, шаха, імператора).

Ознаки монархії:

- Вища влада (влада монарха) передається в спадщину.
- Здійснюється безстроково.
- Не залежить від волі виборців.

Розрізняють монархію *абсолютну* й *конституційну*.

Для *абсолютної монархії* характерне повне безправ'я народу, відсутність яких-небудь представницьких органів, зосередження всієї державної влади в руках монарха. Абсолютна монархія сформувалася як політична установа в пізній період розвитку Середньовіччя. У сучасних умовах абсолютна монархія існує в деяких країнах (Бруней, Катар, Оман).

У процесі розвитку соціально-економічних відносин абсолютна монархія в ряді країн еволюціонувала в *конституційну* монархію, що умовно підрозділяється на *дуалістичну* й *парламентську*.

Дуалістична монархія являє собою такий різновид форми правління, при якій державна влада ділиться між монархом і парламентом. Парламент, якому конституція формально надає законодавчі повноваження, ніякого впливу ні на формування уряду, ні на його склад, ні на його діяльність не має. Законодавчі повноваження парламенту сильно обмежені монархом, якому надається право «вето», право призначення в нижню палату й право розпуску парламенту. Ця форма правління також характерна для обмеженої кількості держав (Йорданія, Марокко, Кувейт).

Найпоширеніша форма монархії – *парламентська*. Влада монарха не поширюється на сферу законодавчої діяльності й значно обмежена в сфері управління. Тобто при такій формі правління роль монарха чисто номінальна; провідну функцію в управлінні державою відіграє уряд, сформований парламентом. Найбільш типовий приклад парламентської монархії – сучасна Великобританія. До таких держав відносяться також Японія, Іспанія, Швеція, Норвегія й інші.

Монархія була пануючою формою правління у світі протягом декількох сторіч. У специфічній формі вона зберігається й сьогодні майже в третині країн світу. Збереження монархії в сучасних умовах обумовлюється історичними й національними особливостями країн, співвідношенням владних і соціальних сил, а також іншими факторами політичного життя.

Найбільш поширеною формою правління в сучасних умовах є республіка.

Республіка – це форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний термін.

Ознаки республіки:

- Виборність влади.
- Виборність на певний строк.
- Залежність влади від волі виборців.

Залежно від того, хто формує уряд, кому він підзвітний й підконтрольний, республіки підрозділяються на президентські, парламентські й змішані (табл. 4.1).

Таблиця 4.1 – Характерні риси республіканської форми державного правління

Критерії форми правління	Президентська республіка	Парламентська республіка
Обсяг повноважень президента	Одночасно глава держави й глава уряду	Формально глава держави, але практично виконує представницькі функції
Порядок формування уряду	Уряд формується президентом незалежно від партійного складу парламенту	Уряд формується парламентом на партійних засадах
Відповідальність уряду	Відповідальність уряд несе перед президентом	Відповідальність уряд несе перед парламентом

У президентській республіці:

- президент обирається незалежно від парламенту (або безпосередньо народом, або колегією вибірників);
- президент одночасно є главою держави й уряду. Він сам призначає уряд і керує його діяльністю;
- президент не може розпустити парламент;
- парламент не може винести вотум недовіри уряду. Однак парламент має можливість обмежувати дії президента й уряду за допомогою прийнятих законів. У ряді випадків парламент може відсторонити від посади президента (коли він порушив конституцію, вчинив злочин).

Президентська республіка вперше була введена у США на основі конституції 1787 р. Така ж форма правління широко поширена в країнах

Латинської Америки – Мексиці, Аргентині, Бразилії, Колумбії, Венесуелі, Болівії, Уругваї й інших державах.

У *парламентській республіці* уряд формується тільки парламентським шляхом із числа лідерів партій, що мають більшість місць у нижній палаті парламенту. Правління носить партійний характер. Офіційно главою держави є президент, що обирається або парламентом, або колегією вибірників, або прямим голосуванням народу. Однак у системі органів державної влади його обов'язки зазвичай обмежуються представницькими функціями. Реально державу очолює керівник уряду.

Парламентська форма правління здійснюється в Німеччині, Швейцарії, Туреччині, Індії й інших державах.

Характерною рисою *змішаних (президентсько-парламентських або парламентсько-президентських)* республік є подвійна відповідальність уряду й перед президентом, і перед парламентом. Главою держави тут виступає президент. Змішана форма державного правління прагне поєднувати сильну президентську владу з ефективністю діяльності й контролю парламенту за урядом. Ця форма правління не має таких стійких типових рис, як президентська або парламентська республіка, а в різних країнах істотно відрізняється в ту або іншу сторону. До країн зі змішаною формою республіканського правління відносяться Франція, Фінляндія, Україна й інші.

4. 3. Форми державного устрою

Держава займає певну територію, на якій проживають її громадяни. Способи об'єднання населення на території, зв'язок громадян через політичні й територіальні утворення з державою виражає поняття ***форма державного устрою***. За допомогою даного поняття визначається співвідношення влади в

центрі й на місцях, характеризується внутрішня структура держави, спосіб політичного й територіального розподілу.

Держави за формою свого устрою поділяються на унітарні й федеративні. Союз між декількома державами називається конфедерацією. Кожне з названих утворень має свої особливості.

Унітарна держава – це проста, єдина держава, частини якої є адміністративно-територіальними одиницями й не мають ознак державного суверенітету.

В унітарній державі діє єдина конституція, норми якої застосовуються на всій території країни; єдина система вищих органів державної влади; єдине громадянство; єдина система права; централізована судова система. Територія унітарної держави поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (департаменти, області, райони тощо), які не мають політичної самостійності.

Більшість країн світу є унітарними державами. Серед них виділяють централізовані – Швеція, Данія, Болгарія й ін., і децентралізовані – Франція, Іспанія, Україна й ін. Централізовані держави можуть представляти досить широку самостійність (самоврядування) місцевим, низовим органам управління. Однак у них середні рівні управління не мають значної автономії й безпосередньо орієнтовані на виконання рішень центру. У децентралізованих же унітарних державах великі регіони користуються широкою автономією й навіть мають у своєму розпорядженні власні парламенти, уряди й адміністративно-управлінські структури та самостійно вирішують передані їм центральними органами питання, особливо в галузі освіти, комунального господарства, охорони громадського порядку й інші. Однак, на відміну від суб'єктів федерації, їх компетенція у сфері оподаткування сильно обмежена, що ставить їх у сильну фінансову залежність від центра.

Федеративна держава – це складна, союзна держава, частини якої є державними утвореннями й мають певну політичну самостійність та інші ознаки державності. Об'єднуючим началом для федерації виступають єдиний соціально-економічний простір, єдина грошова система, федеральні органи влади й управління, федеральна судова й правова система, федеральне громадянство. Але поряд із цим у суб'єктів федерації існують власні конституції, законодавчі й виконавчі органи влади. Можлива наявність власних судових і правових систем, подвійного громадянства.

Між федерацією і її суб'єктами встановлюються особливі відносини, при яких діє принцип верховенства конституції й законів федерації. Суб'єкти федерації мають пряме представництво в парламенті країни, забезпечене існуванням другої палати. Зовнішні політичні функції здійснюють союзні державні органи.

Федеративними в цей час є понад 20 країн світу: Австралія, Бразилія, Німеччина, Венесуела, Канада й ін. Федерації утворюються за територіальними (США), національними (Індія) або змішаними ознаками, які й визначають характер, зміст і структуру державного устрою.

Конфедерація являє собою союз декількох суверенних держав, що об'єднуються для проведення єдиної політики в певних цілях. Наприклад, для спільної оборони, розв'язання економічних, енергетичних, транспортних проблем тощо.

Для здійснення погодженої політики держави конфедерації створюють органи управління. Рішення цих спільних органів не мають сили, поки вони не будуть затверджені центральними органами влади кожної із суверенних держав. У конфедерації відсутній єдиний вищий законодавчий орган, єдине громадянство. Країни-учасниці конфедерації в повному обсязі здійснюють міжнародну діяльність. Конфедеративний договір можна розірвати за бажанням однієї зі

сторін. Прикладом конфедерації в минулому можуть служити США (1776-1787 рр.), Швейцарія (1815-1848 рр.).

4. 4. Громадянське суспільство та правова держава

Довгий час поняття «громадянське суспільство» і «держава» не розрізнялись, використовувались як рівнозначні. В середині XVII ст. Т. Гоббс у двох своїх працях – «Про громадянина» (1642) і «Левіафан» (1651) виклав принципово нову концепцію громадянського суспільства, що виникає при переході від природного натурального стану загальної ворожнечі і страху до упорядкованого культурного суспільства, громадяни якого дисципліновані владою держави.

Дж. Локк трактує «громадянське суспільство» як форму державності, яка володіє певним соціально-економічним і духовним змістом. Він першим поставив людину вище суспільства і держави, а свободу проголосив головною суспільною цінністю.

Головна заслуга у розробці концепції громадянського суспільства належить Г. Гегелю, який розглядав цей феномен як особливу стадію в діалектичному русі від сім'ї до держави у складному процесі історичної трансформації від Середньовіччя до Нового часу. На думку Г. Гегеля, громадянське суспільство – це комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом, і які прямо не залежать від політичної держави. Громадське суспільство характеризується системою потреб, правосуддям, поліцією і корпораціями. Воно спирається на приватну власність, загальну рівність людей і виникає одночасно з буржуазним ладом. У трактовці Г. Гегеля громадянське суспільство постає як опосередкована працею система потреб, яка ґрунтується на системі приватної власності і всезагальній рівності.

Громадянське суспільство можна розглядати як суспільство, у якому існують розвинені економічні, культурні, правові, політичні відносини між індивідами, що складають його, які не опосередковані державою. Крім того, громадянське суспільство деполітизоване й не залежить від політичної системи й державної політики. Кожен член громадянського суспільства є, насамперед, суб'єктом права, а тільки потім – громадянином держави, тому що громадянське суспільство захищає права людини, у той час як з державою пов'язані права громадянина. Сформоване громадянське суспільство не терпить насильства з боку держави. Воно існує в рамках свободи громадських інтересів.

Основною умовою життєдіяльності громадянського суспільства є володіння кожним з його членів конкретною власністю або участь у володінні нею, право використовувати її й розпоряджатися на свій розсуд. Наявність власності є базовою, фундаментальною умовою свободи особи в громадянському суспільстві.

Важливою умовою успішного функціонування громадянського суспільства є наявність у суспільстві розвинутої, різноманітної соціальної структури, яка відображає багатство й різноманіття інтересів представників різних груп і верств. Особливе значення має наявність численного, досить забезпеченого й незалежного «середнього класу».

Наступною умовою життєдіяльності громадянського суспільства є розвиненість і розгалуженість демократії. Тільки в умовах розвинутої демократії може бути забезпечена внутрішня свобода особи і її здатність до повної самостійної діяльності при включенні в той або інший інститут громадянського суспільства. На відміну від держави з різними формами правління, громадянське суспільство на рівні політичному можливе тільки в умовах демократії.

Основна функція громадянського суспільства – найбільш повне задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб його членів. Різноманітні економічні,

етнічні, регіональні, професійні, релігійні об'єднання громадян покликані сприяти всебічній реалізації індивідом його інтересів, устремлінь, цілей тощо.

У рамках виконання цієї основної функції громадянське суспільство виконує ряд важливих соціальних функцій:

1. На основі законності воно забезпечує захист приватних сфер життя людини й громадянина від необґрунтованої жорсткої регламентації держави й інших політичних структур.

2. На базі асоціацій громадянського суспільства створюються й розвиваються механізми громадського самоврядування.

3. Громадянське суспільство є одним з найважливіших і потужних важелів у системі «стримувань і противаг», прагнення політичної влади до абсолютного панування. Воно захищає громадян і їх об'єднання від незаконного втручання в їхню діяльність державної влади й тим самим сприяє формуванню й зміцненню демократичних органів держави, всієї його політичної системи. Для виконання цієї функції в нього є чимало засобів: активна участь у виборчих компаніях і референдумах, акціях протесту або підтримки тих або інших вимог, великі можливості у формуванні громадської думки, зокрема, за допомогою незалежних засобів масової інформації й комунікацій.

4. Інститути й організації громадянського суспільства покликані забезпечувати реальні гарантії прав і свобод людини, рівний доступ до участі в державних і суспільних справах.

5. Громадянське суспільство виконує також функцію соціального контролю стосовно своїх членів. Воно незалежне від держави, має в своєму розпорядженні засоби й санкції, за допомогою яких може змусити індивідів дотримуватися суспільних норм, забезпечити соціалізацію й виховання громадян.

6. Громадянське суспільство виконує також комунікативну функцію. У демократичному суспільстві проявляється різноманіття інтересів. Найширший

спектр цих інтересів є результатом тих свобод, якими володіє громадянин в умовах демократії. Демократична держава покликана максимально задовольняти інтереси й потреби своїх громадян. Проте в умовах економічного плюралізму ці інтереси настільки численні, настільки різноманітні й диференційовані, що державна влада практично не має каналів інформації про всі ці інтереси. Завдання інститутів й організацій громадянського суспільства – інформувати державу про конкретні інтереси громадян, задоволення яких можливе лише силами держави. Класичним прикладом такої інформації є акції «руху зелених».

7. Громадянське суспільство виконує стабілізуючу функцію через свої інститути й організації. Воно створює міцні структури, на яких тримається все громадське життя. У складні історичні періоди (війни, кризи, депресії), коли держава зазнає труднощів, громадянське суспільство «підставляє своє плече» – свої міцні структури.

У контексті розвитку громадянського суспільства особливої уваги заслуговує проблема його взаємовідносин з державою. Враховуючи, що громадянське суспільство є складною соціальною структурою, яка утворюється за межами державних структур, необхідно розуміти, що вона торкається їх, оскільки утворюється громадянами – членами суспільства.

Механізмом, що поєднує політичне й неполітичне в суспільстві, виступає право. Саме тому громадянське суспільство ефективно функціонує в рамках правової держави.

Правова держава – це така форма організації й діяльності державної влади, що будується на верховенстві права у всіх сферах життя суспільства.

Проблемам розуміння правової держави присвячені наукові розробки К. Вельнера, Р. Моля, П. Новгородцева, М. Ковалевського, Н. Коркунова, М. Бердяєва й інших. Наприклад, М. Бердяєв розрізняв два типи відносин права й держави. Перший тип він називав державним позитивізмом, тобто держава є

джерелом права (теорія й практика самодержавства, абсолютизму). Протилежний тип визнає абсолютність права й відносність держави: право має своїм джерелом трансцендентну природу особистості. Не право має потребу в санкції держави, а держава повинна бути санкціонована правом.

Ознаки правової держави

1. Панування (верховенство) права – закон повинен бути вираженням права, як узаконеної справедливості. Не всякий закон може вважатися правовим, а лише той, який відповідає життєвим потребам людини й громадянського суспільства в цілому. Норми права повинні бути обов'язковими для державних органів тією самою мірою, як і для громадян.

2. Реальність прав і свобод особи. У правовій державі необхідним є не тільки конституційне закріплення основних прав і свобод людини й громадянина, але й реальна можливість реалізації їх на практиці. Для цього в державі повинна існувати дієва система гарантій прав і свобод особи.

3. Організація й функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади. Принцип поділу влади припускає розподіл функцій державного управління між трьома гілками влади: виконавчою, законодавчою й судовою.

Запитання для самоконтролю

1. Які форми державного устрою вам відомі?
2. Які існують форми державного правління?
3. Перерахуйте ознаки правової держави.
4. Розкрийте сутність категорії «громадянське суспільство».

Завдання для самостійної роботи

Завдання 4.1

У таблиці представлені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Монархія		1. Це універсальна політична організація, що здійснює владу в інтересах людей, що проживають на даній території, і регулює їхні відносини за допомогою правових норм
Форма правління		2. Форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний термін
Республіка		3. Проста, єдина держава, частини якої є адміністративно-територіальними одиницями й не мають ознак державного суверенітету
Держава		4. Обґрунтовувала походження держави тим, що люди – істоти колективні, кі прагнуть до взаємного спілкування, створення родини
Федерація		5. Форма правління, при якій влада повністю або частково зосереджена в руках одноособового глави держави – монарха (короля, царя, шаха, імператора тощо)

Продовження таблиці завдання 4.1

1	2	3
Патріархальна теорія держави		6. Союзна держава, частини якої є державними утвореннями й мають певну політичну самостійність та інші ознаки державності
Унітарна держава		7. Являє собою спосіб організації верховної державної влади, принципи відносин її органів, ступінь участі населення в їхньому формуванні

Завдання 4.2

Поясніть як співвідносяться такі поняття як «держава» та «громадянське суспільство».

Завдання 4.3

Охарактеризуйте монархію як форму державного правління. Чим відрізняються абсолютна монархія й конституційна?

Завдання 4.4

Якщо би вам довелося обирати між парламентсько-президентською республікою або президентсько-парламентською, на користь якої форми був би ваш вибір? Обґрунтуйте відповідь.

Завдання 4.5

Із наведених ознак виберіть ті, які характерні на ваш погляд для правової держави: 1) правова держава - це держава, де всі підпорядковуються закону й гарантується дотримання основних прав людини; 2) у правовій державі права людини встановлюються державою й дозволено тільки те, що дозволено законом;

3) у правовій державі всі державні органи влади можуть судити про те, порушила людина закони чи ні.

Завдання 4.6

Які фактори, на вашу думку, заважають розвитку громадянського суспільства в Україні?

Завдання 4.7

Головною відмінністю зазначеної форми правління є створення уряду на парламентській основі (звичайною парламентською більшістю) і його формальній відповідальності перед парламентом. Про яку форму правління йде мова?

Список літератури

1. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / заг. ред. Ф. М. Рудич. — К. : Парламентське видавництво, 2006. — 582 с.
2. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Коэн Джин [пер. с англ.] — М. : Весь мир, 2003. — с. 784
3. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія : навчальний посібник / В.М. Піча, Н. М. Хома. — Київ-Львів, — 2001. — 248 с.
4. Розова Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. — Одеса : Юридическая литература, 2003. — 336 с.
5. Хейвуд Э. Политология : учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд [пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского]. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. — 544 с.

Тема 5. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

1. Політичні партії: сутність і роль в суспільстві та їх типологія.

2. Сутність і різновиди партійних систем.

3. Сучасні виборчі системи.

5. 1. Політичні партії: сутність і роль в суспільстві та їх типологія

Термін «*партія*» – латинського походження й перекладається як «частина», тобто частина більшої спільноти. Задовго до формування сучасних політичних партій цим терміном позначалися групи, що були суперниками між собою у сфері влади або у впливі на владу.

У політичній науці існує окремий напрямок – *партіологія*, що займається теоретико-практичним аналізом партій і партійних систем. Одним із його засновників є класик сучасної соціології політики Р. Міхельс.

Факторами, що визначають створення сучасних політичних партій, є:

- наявність у певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає створення партії;
- невдоволення частини суспільства своїм становищем і наявність потреби дій з його зміни;
- різні уявлення про перспективи політичного устрою суспільства;
- наявність міжнаціональних конфліктів або міжконфесійних протиріч, коли партії формуються насамперед навколо національних або релігійних ідей та ін.

Але не всяку групу людей, організовану для вираження своїх політичних інтересів, можна назвати політичною партією. Американські політологи Дж. Ла Поламбара й М. Вейнер у роботі «Політичні партії й політичний розвиток» сформулювали ознаки, що відрізняють партію від інших політичних сил.

Перша ознака полягає в тому, що *партія* – це організація, тобто існуюче досить тривалий час об'єднання людей. Тривалість дії організації дозволяє відрізнити її, наприклад, від фракції, блоку тощо, які виникають і зникають разом зі своїми натхненниками й організаторами.

Друга ознака партії – існування стійких місцевих організацій, що підтримують регулярні зв'язки з національним керівництвом.

Третя ознака – прагнення партії поодиночі або в блоці з іншими організаціями завоювати владу, а не тільки робити на неї вплив. Ця ознака дозволяє відрізнити партії від груп тиску. Якщо партії ставлять за мету завоювання влади на виборах, здійснення її за допомогою роботи депутатів у парламенті й уряді, то групи тиску не прагнуть до одержання влади, а намагаються впливати на владу, залишаючись поза її сферою.

Четверта ознака партії – пошук народної підтримки в ході виборів й іншими засобами. Вибори – це сама активна фаза діяльності партії. Але й після виборів партії прагнуть збільшити електоральну підтримку правлячим або опозиційному курсам, організовують різного роду заходи. Масові партії активно борються за розширення свого чисельного складу, зміцнення матеріального становища, поширення своїх програм тощо.

Виходячи з викладеного вище, можна дати таке визначення партії:

Політична партія – це організація, безперервно діє та існує як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях, націлена на одержання й здійснення влади і прагне з цією метою до народної підтримки.

Сучасні політичні партії характеризуються складною структурою, у якій можна виділити такі елементи: лідер партії, партійний апарат, ідеологи партії, рядові члени партії. Істотну роль у визначенні політичного впливу партії відіграє «партійний електорат», «симпатики» й «меценати» партії.

Функції політичних партій

Насамперед політичні партії *узагальнюють і погоджують інтереси певних груп суспільства*. Потім ці інтереси викладаються в програмах, вимогах, гаслах, виборчих платформах тощо.

Кожна політична партія *є виразником певних соціальних інтересів*, опирається у своїй діяльності на конкретні соціальні групи, є їхнім представником на політичній арені. Деякі партії прагнуть підкреслити свою соціальну базу й у назві, наприклад: Селянська партія України або Партія підприємців і промисловців України. Але, як правило, кожна партія прагне об'єднати, по можливості, широкі верстви суспільства й представляти різні соціальні групи. Це відбивається й у самій назві багатьох партій – народні, національні тощо.

Функція соціальної інтеграції виражається у такому. Висуваючи той або інший набір владних домагань, партії забезпечують зв'язок населення з державними структурами. Партії заміняють стихійні форми суспільно-політичної активності населення формалізованими, що піддаються контролю з боку власних лідерів. Одночасно партії сприяють *політичній соціалізації громадян*, формуванню в них здібностей і навичок участі у владі. Партії звертають увагу людей на найважливіші конфлікти й шляхи їхнього вирішення, долаючи дефіцит поінформованості, роз'яснюють звичайним громадянам ситуацію, що склалася в суспільстві.

Боротьба за владу – це й ознака політичної партії, і її головна ціль й одночасно функція. Саме в ході боротьби за владу виробляються установки партії, формуються її лідери, ідеологічні й пропагандистські кадри. Механізм міжпартійної боротьби за владу не дозволяє партіям залишатися на місці, жити зі старим багажем. Партії змушені чуйно й оперативно реагувати на зміни, що відбуваються в країні й у світі.

Серйозну увагу у своїй діяльності партії приділяють *функції політичного рекрутування*, під яким розуміється підбір, підготовка й висування кадрів як для

самої партії, так і для інших структур політичної системи (у тому числі висування кандидатів у представницькі органи й у виконавчий апарат держави).

Загальновизнаною й найпоширенішою є типологія партій, представлена французьким політологом М. Дюверже в роботі «Політичні партії» (1951 р.). Відповідно до характеру внутрішньої організації партій він класифікував їх як *кадрові й масові*.

Кадрові партії невеликі за своїм чисельним складом, але в них існує жорстка дисципліна й чітко виражена організаційна структура. Їхнє завдання полягає в тому, щоб у період виборів забезпечити підтримку кандидатам від партії з боку більшості виборців у конкретному окрузі. Це досягається підбором професійних партійних кадрів, здатних ефективно організувати й провести виборчу кампанію.

Типові риси кадрової партії:

- невелика чисельність членів партії;
- олігархічний характер партії, тобто в неї входять в основному депутати, міністри, сенатори, керівники різного рангу – люди, що професійно займаються політикою;
- наявність апарату, що обслуговує вищі керівні органи партії;
- відсутність сильних організацій на місцях;
- відсутність механізму офіційного прийому до партії й інституту обов'язкових членських внесків;
- електоральний характер, тобто партія поживає свою діяльність головним чином під час виборів.

Типовий приклад кадрових партій – партії демократів і республіканців у США. До даного типу відносяться більшість європейських партій консервативної орієнтації.

Масові партії – це великі організації, які мають складну внутрішню структуру й високий ступінь ідеологізованості. Свою соціальну базу вони формують в основному з нижчих верств населення. Як правило, це партії комуністичної, соціалістичної й соціал-демократичної орієнтації.

Типові риси масової партії:

- велика чисельність;
- формалізована партійна структура, побудована на основі виборів знизу вверху;
- упорядкована діяльність широкої мережі низових організацій;
- тісний і постійний взаємозв'язок між членами партії;
- чітка дисципліна, члени партії не тільки платять внески, але й активно беруть участь у справах партії;
- крім електоральної діяльності велике значення надається масово-політичній й ідейно-виховній роботі;
- наголос робиться на рекрутування нових членів, організації кампаній у зв'язку з різними політичними подіями, проведення дискусій з різних теоретичних і практичних проблем тощо.

Цю класифікацію М. Дюверже доповнили американські політологи Дж. Ла Поламбара й М. Вейнер. Вони виділили ще один тип: партія «хапай всіх» («інтеркласова», «загальнонародна», «партія виборців» тощо).

Партії цього типу прагнуть за допомогою неідеологізованих програм залучити на свою сторону найбільшу кількість виборців різної соціальної й професійної приналежності. Для цих партій характерні:

- особливий тип лідера-інтелектуала, який відіграє роль світоглядного символу;

- такий відбір лідерів партії, що дозволив би зосередити в ній відомих фахівців, представників політичної еліти, здатних забезпечити залучення виборців під час виборної кампанії;

- відсутність фіксованості масового членства;
- відсутність твердих соціальних орієнтирів.

За методами і засобами діяльності розрізняють партії авангардного й парламентського типу.

Партії *авангардного типу* використовують у своїй діяльності засоби й методи, які перебувають на межі або поза законом. До них відносяться: силовий натиск на органи влади, страйки, пікетування, фізичне насильство й терор.

Для партій *парламентського типу* властиві методи й засоби діяльності в межах правових норм держави. Свої політичні платформи вони виражають через законні органи влади. Зовнішня діяльність таких партій зосереджена насамперед у парламенті й місцевих органах влади. Партії парламентського типу природно зацікавлені в збереженні стабільності існуючої політичної системи.

За місцем у системі влади виділяють правлячі й опозиційні партії.

Правлячі – це партії, що одержали за результатами виборів більшість місць у парламенті й сформували уряд.

Опозиційні – це ті партії, які перебувають в опозиції до уряду.

У демократичних державах опозиція становить один з повноправних політичних інститутів, будучи невід’ємним елементом механізму стримування й протидії у політичній системі. Функції опозиції досить різноманітні. Насамперед, це основний канал вираження соціального невдоволення мас. Критикуючи офіційний курс уряду й беручи участь у законотворчому процесі, опозиційна партія має можливість домагатися принципових поступок з боку влади і коректувати політику. Крім того, наявність опозиційних партій обмежує зловживання владою, перешкоджає порушенню громадянських і політичних прав і

свобод населення. Представляючи альтернативні політичні програми, опозиційні партії дають громадянам можливість зробити власний вибір.

У політичному спектрі кожної країни відповідно до обраної ідеології розрізняються партії праві, ліві й центристські.

Традиція ділити політичні сили на «праві» й «ліві» бере свій початок із часів французької революції 1789 р., коли на засіданні французького парламенту праворуч від голови розташовувалися консерватори, що виступали за збереження монархії, ліворуч – радикали, які відстоювали ідеї загальної рівності. Помірні займали місця в центрі залу. Після цього правими стали називати послідовників збереження існуючого ладу, а лівими – прихильників радикальних змін.

5. 2. Сутність і різновиди партійних систем

Партійна система – це сукупність всіх політичних партій, що діють у рамках певної політичної системи, й відносин між ними.

У політичній науці існують різні методики класифікації партійних систем. Класична типологія всіх існуючих партійних систем була запропонована Дж. Сартори в роботі «Партії й партійні системи» (1976). Він виділив сім основних типів, обравши за критерій - вектор руху від монополії на владу до політичного плюралізму.

1. Однопартійні системи (СРСР, Куба), де фактично існував тотальний контроль однієї партії, що злилася з державним апаратом.

2. Партії-гегемони (ГДР, Болгарія) при формальній присутності залежних партій-сателітів, що не впливають на прийняття рішень.

3. Системи домінуючої партії (Японія, Індія), де тривалий час, незважаючи на безліч партій, реально править одна політична сила (ліберально-демократична партія Японії, Індійський національний конгрес).

4. Двопартійна система (біпартизм), що існує в основному в англосаксонських країнах, де дві основні партії по черзі знаходяться при владі (Демократична й Республіканська партії в США, консерватори й лейбористи у Великобританії).

5. Системи помірного плюралізму (від 3 до 5 партій) з досить фрагментованими партіями (Франція, Бельгія).

6. Системи крайнього плюралізму (від 6 до 8 партій), де відбувається поляризація партійного спектра (Нідерланди, Фінляндія) та утворюються складні коаліції.

7. Атомізовані системи (понад 8 партій) з розсередженням політичного впливу й ролей (Малазія).

Партійна система сучасної України є багатопартійною, процес створення нових партій не припиняється. Так, якщо під час виборів у Верховну Раду в березні 1998 р. в Україні нараховувалося 52 політичні партії, на початок 2001 р. – 110, а за рік до парламентських виборів 2006 р. їх було зареєстровано 126. У 2007 р. їх кількість зросла до 140 і на 2015 рік нараховується 316 політичних партій. Відбуваються типові для багатопартійності міжпартійна й внутрішньопартійна боротьба, розколи в партіях, об'єднання партій, створення міжпартійних блоків. Особливо ці процеси активізуються під час виборів до Верховної Ради. На позачергових виборах 26 жовтня 2014 р. було зареєстровано 29 політичних партій, хоча учасниками виборчого процесу були 52 політичні партії. За результатами виборів до Верховної Ради VIII скликання за партійними списками було обрано представників шістьох політичних партій: «Народний фронт» – 22,14 %, Блок Петра Порошенка – 21,82 %, «Об'єднання «Самопоміч» – 10,97 %, «Опозиційний блок» – 9,43 %, Радикальна партія Олега Ляшка – 7,44 %, ВО «Батьківщина» – 5,68 %. Решта партій не подолали 5 % – бар'єр для входження до парламенту.

5. 3. Сучасні виборчі системи

Політичні вибори – це не тільки безпосереднє голосування, але й широкий комплекс заходів і процедур щодо формування управлінських органів у державі. Залежно від того, кого обирають, розрізняють вибори *президентські*, *парламентські* й *муніципальні* (вибори в місцеві органи влади).

Залежно від того, хто обирає, вибори бувають *прямі* й *непрямі*. Перші характеризуються тим, що питання про обрання вирішують громадяни. Прямими виборами обираються нижні або єдині палати парламентів (лише іноді й верхні), президенти в президентських і змішаних республіках. Для непрямих виборів характерно те, що питання про обрання вирішують не громадяни, а обрані ними особи – вибірники, депутати. Непрямими виборами часто обираються верхні палати парламентів, іноді президенти (наприклад, у США), уряд, судді й інші. Непрямі вибори можуть мати кілька ступенів або стадій.

Вибори бувають також *чергові* й *позачергові*. Чергові вибори проводяться в строки, зазначені в конституції або законі, чи призначаються у зв'язку із закінченням строку повноважень виборного органу. Позачергові вибори призначаються у випадку дострокового розпуску парламенту або відставки президента.

Вибори мають певну періодичність, що визначається строком повноважень виборних органів. Вона дозволяє виборцям регулярно оновлювати склад виборних органів, підтверджуючи довіру виборним особам або відмовляючи їм у ній. Це спонукує виборних осіб і політичні об'єднання зважати на інтереси й настрої виборців, підтримувати з ними постійний зв'язок, переконувати їх у правильності обраного політичного курсу.

Головним регулятором виборів є виборча система.

Виборча система – це сукупність правил, прийомів, процесів, що забезпечують і регулюють легітимне формування органів політичної влади.

Виборча система визначає загальні принципи організації виборів, а також способи переведення голосів виборців у мандати, владні посади. Основне призначення виборчої системи – забезпечити представництво волі народу, а також сформувати життєздатні й ефективні органи влади. У кожній країні виборча система формується на основі законодавства, що деталізує основні положення щодо даної системи, зафіксовані в конституції країни.

Виборчі системи пройшли тривалий еволюційний шлях. За майже тривіковий розвиток представницька демократія виробила дві основні форми участі громадян у формуванні органів державної влади й місцевого самоврядування: *мажоритарну* й *пропорційну* виборчі системи.

Мажоритарна виборча система характеризується тим, що обраним у той або інший виборний орган вважається кандидат (або список кандидатів), що набрав передбачену законом більшість голосів. Залежно від того, яка більшість потрібна для перемоги на виборах, мажоритарні виборчі системи діляться на системи відносної й абсолютної більшості.

Мажоритарна система відносної більшості – це система, при якій обраним вважається той кандидат, хто одержав найбільшу кількість голосів, тобто більше голосів, чим кожний з його суперників. Це найпростіша система. Вона завжди результативна, тому що хто-небудь завжди набирає відносну більшість голосів. Величезна перевага цієї системи – виключення другого туру. При цій системі, як правило, не встановлюється обов’язковий мінімум участі виборців у голосуванні

Мажоритарна система абсолютної більшості вимагає для обрання абсолютної більшості голосів виборців, тобто більше половини (50 % + 1) загальної їхньої кількості. При цій системі, як правило, встановлюється нижній

пори́г участі виборців у голосуванні. Якщо він не досягнутий, то вибори вважаються такими, що не відбулися.

Перевага даної системи в порівнянні із системою відносної більшості полягає в тому, що обраними вважаються кандидати, підтримані дійсною більшістю виборців, що проголосували, навіть якщо ця більшість становила один голос. У випадку, якщо жоден кандидат не одержав понад половину голосів, проводиться другий тур виборів, на якому, як правило, представлені два кандидати, що одержали найбільшу кількість голосів. У другому турі переможець, як правило, визначається за системою відносної більшості.

Пропорційна система припускає розподіл мандатів пропорційно голосам, отриманим партіями або партійними блоками.

Як і мажоритарна, пропорційна система має різновиди. Існує два її види:

- *голосування за закритими партійними списками.* У цьому випадку виборець голосує за партійний список у цілому, не міняючи порядку розташування кандидатів;

- *голосування за відкритими партійними списками.* У цьому випадку виборець має право голосувати не тільки за партійний список у цілому, але й переставляти кандидатів у списку за своїм вибором.

Мажоритарна й пропорційна системи мають свої переваги й недоліки.

До переваг мажоритарної виборчої системи відноситься те, що в ній закладені можливості формування ефективно працюючого й стабільного уряду. Це досягається шляхом розподілу мандатів серед великих, добре організованих партій, які на основі більшості формують однопартійні уряди. Ця система також спонукає дрібні партії створювати блоки або коаліції ще до початку виборів. Практика показує, що створені на цій основі органи влади є стійкими і здатними проводити тверду державну політику.

У ряді країн з метою об'єднати позитивні сторони різних систем і зведення до мінімуму їхніх недоліків створюються виборчі системи *змішаного типу*, у яких тим або іншим способом поєднуються елементи мажоритарної й пропорційної систем. Практична реалізація змішаної виборчої системи у процесі голосування полягає в тому, що кожен виборець одержує два бюлетені. Відповідно в нього два голоси: одним він голосує за конкретного кандидата, що балотується по даному виборчому окрузі, іншим – за політичну партію, об'єднання.

Виборча система в Україні трансформувалася декілька разів і пройшла стадії розвитку від мажоритарних, пропорційних до змішаних. Відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів» вибори до Верховної Ради України відбуваються за змішаною виборчою системою, тобто 225 депутатів обираються в загальнодержавному багатомандатному окрузі за виборчими списками від політичних партій, а інші 225 – за мажоритарною системою в одномандатних округах. Законом встановлено 5 % – виборчий бар'єр. Вибори до Верховної Ради, що відбулися у 2012 р., та позачергові вибори народних депутатів у 2014 р. проходили за змішаною виборчою системою.

Законодавчі акти про вибори Президента України передбачають порядок висунення і реєстрації кандидатів у президенти України. Згідно з Конституцією України, чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента вибори проводяться протягом 90 днів з дня їх припинення.

Вибори Президента України проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості.

Для виборів депутатів місцевих рад в Україні також застосовується змішана виборча система, процедура якої визначена у Законі України «Про місцеві

вибори». Вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідно села, селища. Також за мажоритарною системою обираються голови міських, сільських та селищних рад. А вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводяться за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій.

Вибори відбуваються на засадах законності, політичного плюралізму, гласності та відкритості, рівності прав усіх суб'єктів виборів, свободи передвиборчої агітації, однакових можливостей доступу до засобів масової інформації.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення терміна «політична партія».
2. Розкрийте роль політичних партій в українському суспільстві.
3. Які існують виборчі системи?
4. Які існують сучасні політичні системи?
5. Наведіть класифікацію політичних партій.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 5.1

У таблиці представлені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Політична партія		1. Великі організації, які мають складну внутрішню структуру й високий ступінь ідеологізованості
Правляча політична партія		2. Сукупність правил, прийомів, процесів, що забезпечують і регулюють легітимне формування органів політичної влади
Виборча система		3. Невеликі за своїм чисельним складом, але в них існує жорстка дисципліна й чітко виражена організація
Кадрові політичні партії		4. Характеризується тим, що обраним у той або інший виборний орган вважається кандидат (або список кандидатів), що набрав передбачену законом більшість голосів
Масові політичні партії		5. Це партії, що одержали за результатами виборів більшість місць у парламенті й сформували уряд
Мажоритарна виборча система		6. Підбір, підготовку й висування кадрів як для самої партії, так і для інших структур політичної системи
Функція політичного рекрутування		7. Організація, що безперервно діє та існує як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях, націлена на одержання й здійснення влади і прагне з цією метою до народної підтримки

Завдання 5.2

Чим відрізняється політична партія від інших громадських організацій?

Завдання 5.3

Які критерії використовуються при виділенні різних типів партійних систем?

Завдання 5.4

Однопартійна система закріплює правлячу роль партії, монополію її керівництва у суспільстві при відсутності вільних виборів, плюралізму. Чи погоджуєтесь ви з цією тезою? Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 5.5

Простежте особливості становлення багатопартійності з часу проголошення незалежності держави України і до сьогодні.

Завдання 5.6

На ваш погляд, чому саме біполярна партійна система характерна для країн, що переживають кризовий період свого розвитку?

Завдання 5.7

Проаналізуйте особливості проходження виборів до Верховної Ради України з 2007 по 2014 роки. Зверніть увагу на виборчі системи, які були поширені у той чи інший проміжок часу.

Список літератури

1. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 2000. — 292 с.
2. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології : навч.- метод. посібник / М. Й. Варій. — К. : Ельга Ніка-Центр, 2003. — 400 с.
3. Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. — К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж.ім. І. Ф. Кураса, 2007. — 365 с.
4. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія : навчальний посібник / В. М. Піча, Н. М. Хома. — Київ; Львів, — 2001. — 248 с.

5. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами : монографія; за заг. ред. Ф. М. Рудича. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2016. — 488 с.

6. Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року : колективна монографія; за ред. М. С. Кармазіної. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. — 400 с.

7. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Ф. М. Рудич. — 3-тє вид., переробл., доповн. — К. : Либідь, 2009. — 480 с.

8. Семке Н. Н. Политология : учебное пособие / Н. Н. Семке. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2007. — 220 с.

Тема 6. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА І ЛІДЕРСТВО

- 1. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики, їх структура й системи відбору.*
- 2. Сутність, зміст, функції політичного лідерства та його типологія.*
- 3. Проблеми становлення політичної еліти та політичного лідерства в Україні.*

6. 1. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики, їх структура й системи відбору

У перекладі із французької «еліта» означає «краще», «добірне». Ідеї поділу суспільства на «вищих» й «нижчих», «аристократію» й «простолюдинів» знаходять своє обґрунтування у творчості Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше й ін. Наприкінці XIX – початку XX ст. з'являються перші концепції еліт, авторами яких були Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. На підставі спостереження за реальним поведінням еліти в політичному житті вони створили цілісне подання про роль еліти в суспільстві. Основні положення цієї концепції зводяться до такого:

1. Суспільство закономірно ділиться на правлячу меншість й керовану більшість. В основі цього розподілу лежить природна нерівність людей за наявністю таланту і здібностей, інтелекту і багатства.
2. Еліта являє собою згуртовану групу, що відрізняється винятковими якостями й здібностями, яка усвідомлює свою перевагу над іншими.
3. Розвиток будь-якого суспільства направляється й залежить від політичної еліти.

4. Головне призначення політичної еліти – прийняття найважливіших політичних рішень.

У названих вище вчених були розходження в обґрунтуванні природи політичної нерівності. Наприклад, В. Парето визначав еліту за її вродженими психологічними властивостями і включав до неї тих, хто продемонстрував видатні якості або довів найвищі здатності у своїй сфері діяльності. «Головна ідея терміна «еліта», – підкреслював мислитель, – перевага. У широкому розумінні я маю на увазі під елітою співтовариство таких людей, які якостями розуму, характеру, спритністю, найрізноманітнішими здібностями володіють найвищою мірою».

Відмінне пояснення природи політичної нерівності дав Г. Моска. «Правлячі меншості, – писав він, – утворюються так, що індивіди, з яких вони складаються, відрізняються від мас деякими якостями, що дають їм певні матеріальні, інтелектуальні або навіть моральні переваги; інакше кажучи, вони повинні мати якісь необхідні якості, які надзвичайно цінуються й надають вагу в тім суспільстві, у якому вони живуть».

Очевидно, що якості можуть змінюватися в процесі еволюції людського суспільства. Так, у примітивних суспільствах високо цінувалася військова вдалість. У процесі розвитку цивілізації зростає значення багатство. Г. Моска спочатку розрізняв три якості, що відкривають доступ у політичний клас: військова вдалість, багатство, священство. Однак надалі прогрес людського суспільства пред'являв до політичного класу все нові вимоги. Разом із суспільством змінювався правлячий клас. Пізніше Г. Моска надавав особливого значення наявності в кандидатів наукових знань, уміння застосовувати їх. Розум, талант, освіченість індивіда в сумі обумовлювали його здатність управляти, яка була, на думку Г. Моска, домінуючим критерієм відбору в еліту.

Хоча концепція еліти була сформульована на початку XX ст., багато з її положень зберегли свою актуальність і сьогодні. Природно, у міру еволюції

суспільства доступ у політичну еліту усе менше залежав від багатства й знатності, хоча й вони не перестали мати певного значення. Усе більше досягнення лідируючих політичних позицій стало залежати від спеціальної підготовки кандидата, його індивідуальних якостей, підтримки політичних партій і рухів.

Політична еліта – це певна група, прошарок суспільства, що концентрує у своїх руках державну владу й займає командні пости, управляючи суспільством.

Сучасна політична еліта неоднорідна, внутрішньо диференційована й істотно відрізняється залежно від конкретної країни й сформованих соціально-політичних умов. Все це спричиняє складність і різноманіття її класифікацій.

За рівнем компетенції розрізняють національну, регіональну й місцеву еліти.

За місцем у системі влади виділяють правлячу, що безпосередньо володіє державною владою, і опозиційну (контреліта).

За обсягом владних повноважень еліта ділиться на *вищу, середню й адміністративну*.

Вища політична еліта має у своєму складі провідних політичних керівників, їхнє найближче оточення й тих, хто займає вищі пости в законодавчій, виконавчій і судовій владі (безпосереднє оточення президента, прем'єр-міністр, його заступники й провідні міністри, спікер парламенту, керівники депутатських фракцій), чисельно досить обмежене коло людей (100–200 чоловік), що приймають найбільш значимі для суспільства політичні рішення.

Середня політична еліта формується з величезної кількості виборних посадових осіб: парламентаріїв, сенаторів, депутатів, губернаторів, мерів, лідерів різних політичних партій і суспільно-політичних рухів. Середня еліта становить приблизно 5 % дорослого населення.

Адміністративна еліта (бюрократична) – це вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають високі посади в міністерствах, департаментах й інших органах державного управління. Адміністративна еліта

приєднується до політичної еліти, хоча за організаційній ознаці (апарат влади) її можна виділити в самостійну групу. Соціологічні дослідження бюрократії показують, що це відносно автономний, внутрішньо згуртований прошарок, призначений для виконавської діяльності, однак на справі вододіє великим впливом на політику.

Системи відбору в еліту

Залежність динаміки розвитку суспільства від ефективності політичних рішень, які приймає еліта, вимагає й ретельного відбору осіб для виконання владно-управлінських функцій. У західних країнах політика давно перетворилася в професію, тому процесу підготовки й відбору в еліту приділяється серйозна увага. Найбільш важливі питання при цьому: як і з кого здійснюється відбір, хто його здійснює, яким критеріям повинен відповідати кандидат на керівну посаду?

Існує дві основні системи відбору, рекрутування еліти: гільдій й антрепренерська (підприємницька). У чистому вигляді вони зустрічаються досить рідко. Антрепренерська система більшою мірою характерна для демократичних держав. Система гільдій – для авторитарних і тоталітарних держав, хоча її елементи широко застосовуються й у демократичних державах, особливо в економіці й державно-адміністративній сфері.

Для системи *гільдій* характерні:

- *Закритість*, відбір претендентів на вищі посади в основному з нижчих верств самої еліти; шлях вгору повільний та еволюційний.
- *Наявність високих вимог для зайняття посад*. Це можуть бути вік, стаж роботи, освіта, партійність, національність, характеристика керівництва тощо.
- *Невелике, закрите коло селекторату* (людей, що здійснюють відбір). Як правило, у нього входять лише члени вищого керівного органу або один перший керівник – глава уряду, фірми тощо.

- *Кооптація*, призначення зверху як головний спосіб зайняття керівних посад.

- *Тенденція до відтворення вже існуючого типу еліти*, лідерства і властивих їм типологічних характеристик.

Ця система не передбачає конкурентності між кандидатами, оскільки сама система влади гранично суворо формалізована та ієрархізована. Система гільдій може панувати лише в політизованих суспільствах із частковою чи повною відсутністю громадянського суспільства. Свідченням цьому є номенклатурна система фільтрації, яка утвердилась в тоталітарних режимах. Номенклатура (лат. *nomenclatura* – «розпис імен») – це спосіб посідання керівних постів виключно за ознакою належності до правлячої партії.

Антрепренерська система багато в чому протилежна системі гільдій і характеризується:

- *Відкритістю*, можливістю для представників різних груп претендувати на зайняття лідируючих позицій.

- *Невеликою кількістю формальних вимог* до претендентів.

- *Широким колом селекторату*, що може складатися з всіх виборців країни; високою конкурентністю відбору, гостротою суперництва відповідно до виборчих законів.

- *Першорядною значимістю особистісних якостей*, суспільної активності, умінням захопити привабливими ідеями й програмами.

- *Можливістю досягнення певної пропорційності представлення в еліті* різних соціальних груп населення, політичних партій і рухів.

Обидві системи мають як позитивні, так і негативні сторони. Антрепренерська система більше цінує видатних особистостей. Вона відкрита для молодих лідерів і нововведень. У той же час її певними недоліками є відносно більша ймовірність ризику й непрофесіоналізму в політиці, порівняно слабка

передбачуваність політики, схильність до надмірного захоплення зовнішнім ефектом. У цілому ж, як показує практика, антрепренерська система рекрутування еліт добре пристосована до динамізму сучасного життя.

До сильних сторін системи гільдій відноситься врівноваженість рішень, менший ступінь ризику при їхньому прийнятті, низька ймовірність внутрішніх конфліктів, більша передбачуваність політики. Головні цінності цієї системи – консенсус, професійний досвід, наступність. У той же час системі гільдій властиві бюрократизація, організаційна рутинна, консерватизм.

Сучасні теорії еліт різноманітні. Серед них можна виділити цілий ряд напрямків. Історично склалося так, що першою групою теорій, які не втратили свою значимість і сьогодні, є розглянуті на початку теми концепції *Г. Моски*, *В. Парето* та *Р. Міхельса*. Політологи їх відносять до *макіавеллістської школи*.

Макіавеллістські теорії еліт зазнають критики за перебільшення значення психологічних чинників, антидемократизму і недооцінки ролі й активності мас, недостатньої увагу явищам еволюції суспільства, цинічного ставлення до боротьби за владу.

Перебороти недоліки макіавеллістської школи намагалися представники *ціннісних теорій еліт* (В. Ропке, Ортега-і-Гассет й ін). Вони також вважають еліту головною конструктивною силою суспільства, однак займають більш м'яку позицію стосовно демократії, пристосовуючи елітарну теорію до реального життя сучасних демократичних держав. Різноманітні ціннісні концепції еліт істотно розрізняються за ступенем їхнього аристократизму, ставлення мас, демократії та ін. Водночас їм притаманний і ряд спільних рис, які зводяться до такого.

- Належність до еліти визначається високими якостями і показниками в найбільш важливих для всього суспільства сферах діяльності. Еліта – найцінніший елемент соціальної системи, орієнтований на задоволення її найважливіших потреб.

- Еліта відносно згуртована на здоровій основі виконуваних нею керівних функцій. Це не об'єднання людей, що прагнуть реалізувати свої егоїстичні групові інтереси, а співробітництво осіб, що піклуються насамперед про загальне благо.

- Взаємовідносини між елітою і масою мають характер не стільки політичного або соціального панування, скільки керівництва, що припускає управлінський вплив, оснований на згоді і добровільній слухняності керованих та авторитеті керуючих.

- Формування еліти – не стільки результат озлобленої боротьби за владу, скільки наслідок природного добору суспільством найбільш цінних представників. Тому суспільство повинно прагнути удосконалювати механізм такої селекції, вести пошук раціональної, найбільш результативної еліти у всіх соціальних верствах.

- Елітарність – умова ефективного функціонування будь-якого суспільства. Вона заснована на природному поділі управлінської і виконавчої праці, закономірно впливає з рівності можливостей і не суперечить демократії. Соціальна рівність повинна розумітися як рівність життєвих шансів, а не рівність результатів, соціального статусу. Оскільки люди не рівні фізично, інтелектуально, за своєю життєвою енергією й активністю, то для демократичної держави важливо забезпечити їм приблизно однакові стартові умови. На фініш же вони прийдуть у різний час і з різними результатами.

Ціннісні уявлення про еліту лежать й в основі *концепцій демократичного елітизму*, широко розповсюджених у сучасному світі. Видні представники цього напрямку – Р. Даль, С. М. Ліпсет, Л. Зінгер й інші – виходять із розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками за довіру й голоси виборців.

Ідею ціннісного трактування еліти розвивають й істотно збагачують концепції *плюралізму еліт* (О. Штаммер, Д. Пісмен, С. Келлер й ін.). Ці концепції

нерідко називають функціональними теоріями еліти. Вони базуються на таких специфічних постулатах:

- Заперечення еліти як єдиної групи, визнання безлічі еліт (професійної, військової, регіональної й т.д.), плюралізм еліт визначається різноманіттям соціальної структури.

- Існування конкуренції еліт, що відбиває економічну й соціальну конкуренцію в суспільстві.

- Розпилення влади в демократичному суспільстві між усілякими групами, які в різних формах здійснюють управління суспільством; самі відносини влади мінливі й навіть ситуативні.

- Розходження між елітою й масами відносні, громадяни можуть входити до складу еліти, брати участь у процесі прийняття рішень. Тому еліти – не головний суб'єкт політики, важливіші – групи інтересів.

Свого роду ідейним антиподом концепціям плюралізму еліт виступають різні *ліволіберальні теорії еліт*, зокрема, *теорія пануючої еліти* (Р. Мілс). Представники даного напрямку теорій еліти виходять із того, що суспільство управляється винятково однією пануючою елітою.

Основні положення цих теорій:

- У реальному житті еліта перебуває на вищому рівні влади й не допускає маси до участі в політиці. Можливості демократичних інститутів (вибори, референдуми тощо) незначні.

- Пануюча еліта займає ключові позиції в державі й на цій основі забезпечує собі владу, багатство й популярність.

- Між елітою й масами велике розходження, подолання якого практично неможливо.

Наявність різних підходів в оцінці місця й ролі політичних еліт у суспільстві свідчить про їхню важливість у науковому й практичному розумінні.

6. 2. Сутність, зміст, функції політичного лідерства та його типологія

Поняття «лідер» походить від англійського «*leader*», що означає ведучий, той, що керує іншими людьми. Зміст даного слова досить точно відображає призначення людини – лідера, її місце й роль у суспільстві, процеси, до яких вона причетна, її функції. З поняттям «лідер» тісно пов'язане інше поняття – «лідерство». Під ним розуміється складний механізм взаємодії лідерів і громадян. Цей механізм припускає, з одного боку, генерування лідером нових ідей, активний і дієвий вплив на людей, управління ними. З іншого боку – готовність людей підкорятися лідерові, йти за ним, брати участь у виконанні поставлених ним завдань.

Політичний лідер – це не просто людина, що управляє політичними процесами, здійснює функції з управління суспільством, політичною організацією або рухом. **Політичний лідер** – це той, хто здатний змінювати хід подій і спрямованість політичних процесів. Тому очевидно, що не кожен прем'єр-міністр, монарх, керівник політичної партії, а тим більше парламентарій, стає політичним лідером. Політичні лідери активізують політичні процеси в суспільстві.

Політичні лідери загальнодержавного, загальнонаціонального масштабу – це державні діячі, керівники великих партій, депутати, лідери суспільно-політичних рухів, ініціатори різного роду громадських об'єднань. Їх характеризує можливість реально впливати на політику: визначати стратегію розвитку суспільства, формувати уряди, контролювати кабінети міністрів.

Політичне лідерство – це механізм і конкретні способи реалізації влади. Політичне лідерство являє собою вищий рівень лідерства, оскільки воно відображає політичні процеси й відносини у вищих структурах влади, фіксує

владні відносини між суб'єктом й об'єктом політики на вершині політичної піраміди. Феномен лідерства намагаються пояснити багато теорій (рис. 6.1).

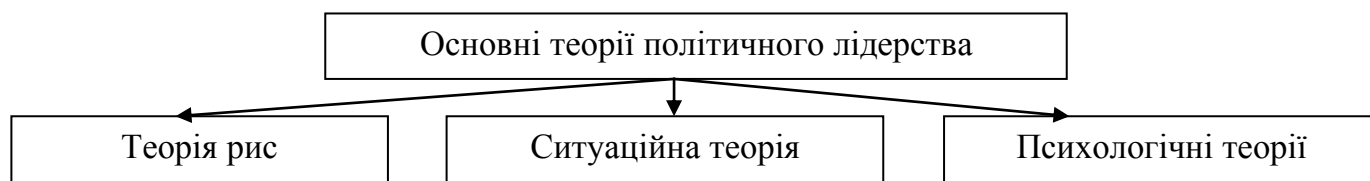

Рис. 6.1. Основні теорії політичного лідерства

Прихильники *теорії рис* розглядають лідера як сукупність його певних психологічних рис, наявність яких сприяє висуванню індивіда на лідируючі позиції і наділяють його здатністю приймати владні рішення щодо інших людей. Серед найбільш значимих рис лідера називалися такі, як ініціативність, компетентність, гострий розум, ентузіазм, упевненість, дружелюбність, товариськість, почуття гумору тощо. До обов'язкових якостей сучасних політичних лідерів у демократичних країнах все частіше додають фото- і телегенічність, зовнішню привабливість, здатність вселяти людям довіру й інше.

Для перевірки теорії рис були проведені великі конкретні дослідження. Вони значною мірою поставили під сумнів цю концепцію, тому що виявилось, що при детальному аналізі індивідуальні якості лідера майже в точності збігаються з повним набором психологічних і соціальних ознак особистості взагалі. До того ж багато видатних здібностей людей протягом багатьох років, а часто й всього життя виявляються незатребуваними, не знаходять застосування.

Ідею залежності лідерства від певних соціальних умов обґрунтовує й розвиває *ситуаційна теорія*. Вона виходить із відносності й множинності лідерства. Лідер – функція певної ситуації. Саме сформовані конкретні обставини визначають відбір політичного лідера й детермінують його поведінку. Наприклад, в ісламському Ірані неминуче будуть відкинуті політики європейського або

американського типу. Точно так і релігійний лідер-пророк не зуміє виявити себе на політичній арені Заходу.

Очевидно, що вимоги до лідера значно розрізняються й залежно від того, чи перебуває дана держава в стані кризи або ж розвивається стабільно. З ситуаційного підходу, лідерські якості відносні. Одна людина може виявити риси лідера на мітингу, інша – у повсякденній політико-організаційній роботі, ще інша – у міжособистісному спілкуванні тощо. У цілому ж лідерів відрізняють головним чином цілеспрямованість, готовність взяти на себе відповідальність за вирішення того або іншого завдання, а також компетентність.

Природа політичного лідерства досить складна й не піддається однозначній інтерпретації. Прояснити його суб'єктивні механізми допомагають *психологічні теорії* й, зокрема, психоаналітичне пояснення лідерства. Як вважав основоположник психоаналізу З. Фрейд, в основі лідерства лежить подавлене лібідо – переважно несвідомий потяг сексуального характеру. У процесі сублімації воно проявляється в прагненні до творчості й, у тому числі до лідерства. Фрейд виділив дві категорії індивідів за критерієм їхнього ставлення до лідерства: ті, хто прагнуть до влади, і ті, хто почувають внутрішню потребу в підпорядкуванні.

Французький дослідник психології мас Г. Лебон розділяв народ на лідерів і масу. Значення лідерів у суспільному житті він сильно перебільшував, а роль юрби, навпаки – недооцінював. Він вважав, що лідерами можуть бути всі, досить тільки їм навчитися володіти психологією мас. Юрба завжди шукає вождя й сама, на думку Г. Лебона, прагне до підпорядкування.

Помітний внесок у розвиток психоаналізу зробили вчені Франкфуртської школи Е. Фромм, Т. Адорно й інші. Вони виявили тип особистості, який схильний до авторитаризму і прагне до влади. Така особистість формується найчастіше в суспільствах, охоплених системною кризою, у результаті чого переважає атмосфера масового розпачу й тривоги. При цих обставинах народ шукає свого

рятівника й готовий довірити йому свою долю. Авторитарний лідер прагне підкорити собі всі структури громадянського суспільства, схильний до містики, керується в першу чергу емоціями й не терпить рівності й демократії.

Відповідно до різних підстав і критеріїв виділяють безліч типів лідерства (табл. 6.1).

Таблиця 6.1 – Типи політичного лідерства

Підстави типологізації	Типи
Залежно від ресурсів підпорядкування (класифікація М. Вебера)	Традиційний; раціонально-легальний; харизматичний
Залежно від методів управління	Авторитарний; демократичний
Залежно від цілей лідерів й їхнього впливу на суспільство	Консервативний; реформаторський; революційний
Залежно від іміджу лідера	Лідер-прапорносець; лідер-служитель; лідер-торговець; лідер-пожежний

Багато дослідників лідерства опираються на типологію, розроблену німецьким філософом і соціологом М. Вебером. Його типологія спирається на поняття «авторитет». М. Вебер розумів під лідерством здатність віддавати накази й домагатися покори. В основі цієї здатності лежать різні ресурси, які забезпечують підпорядкування лідерові з боку населення. Добровільне підпорядкування лідерові (це і є авторитет) досягається різними засобами. М. Вебер виділяв три типи лідерства:

1. *Традиційне* – право на лідерство ґрунтується на існуючих у суспільстві традиціях. Наприклад, старший син монарха після його смерті визнається монархом. Такий тип лідерства більшою мірою властивий доіндустріальному суспільству.

2. *Раціонально-легальне* – право на лідерство виникає внаслідок установлених у даному співтоваристві формальних узаконених процедур. Це, по суті, справи бюрократичне лідерство. У ньому урядовець-лідер-чиновник одержує авторитет не в силу традиції або якихось особливих якостей, а як виконавець певної державної функції.

3. *Харизматичне* – ґрунтується на вірі в екстраординарні здатності лідера, на культі його особистості. Воно має емоційну основу. Харизматичний авторитет не пов'язаний з нормативним порядком призначення на керуючу посаду й залежить також не стільки від ідей, скільки від прихильності мас, їхньої віри в особливі якості вождя, від їхнього преклоніння перед ним.

Сила харизми лідера може бути настільки велика, що його недоліки нерідко сприймаються як переваги (наприклад, авторитарність), стають частиною еталонного образу вождя. Такому лідерові прощаються провали в політиці, нелегітимні дії. Відповідальність за перші покладається на оточення лідера, другі – сприймаються як щось виправдане обставинами, турботою про благо народу.

Іноді абсолютизація ролі лідера набуває форми культу особистості, язичницького поклоніння перед харизматичною фігурою.

Можлива диференціація й типологія політичних лідерів залежно від використовуваних ними методів управління суспільством. Відповідно до даного критерію в політології виділяють два стилі – демократичний й авторитарний.

Демократичний політичний лідер ініціює максимальну участь кожного в діяльності групи, не концентрує відповідальність у своїх руках, а намагається

розподілити її серед членів групи. Такі лідери відкриті для критики, доброзичливі до людей, створюють атмосферу співробітництва й спільності інтересів.

Авторитарний політичний лідер орієнтується на недемократичні, монопольні методи управління. Зв'язки між членами групи при такому лідері зведені нанівець або ж проходять під його жорстким контролем. Він не допускає критики, інакомислення, віддає перевагу одноособовому напрямку впливу, основаному на загрозі застосування сили.

Одним із узагальнюючих критеріїв для типології політичних лідерів є цілі, які вони ставлять, і вплив, який вони здійснюють на суспільство. За цими критеріями американський політолог Р. Такер виділяє три типи політичних лідерів: консерватори, реформатори, революціонери.

Консерватори спрямовують всю свою активність і всі свої дії на обґрунтування необхідності збереження суспільства в його сучасному вигляді.

Реформатори прагнуть до радикального перетворення суспільного устрою за допомогою проведення широкомасштабного реформування, насамперед, владних структур.

Революціонери ставлять за мету перехід до принципово іншої суспільної системи.

Однією з сучасних і найбільш загальнопоширених типологій лідерства є система американського вченого Маргарет Дж. Херманн. Вона класифікує лідерів залежно від їхнього іміджу. «Імідж» у перекладі з англійського означає «образ», а в повсякденному житті під ним мають на увазі візуальну привабливість особистості. М. Херманн виділяє чотири збірних образи лідерів на основі врахування чотирьох змінних: характеру лідера; властивостей його прихильників, виборців; способів взаємозв'язку лідера і його прихильників; конкретної ситуації, у якій здійснюється лідерство.

Перший образ (імідж) – *лідер-прапороносець*. Його відрізняє власний погляд на реальність, наявність образу бажаного майбутнього й знання способів його досягнення. Лідер-прапороносець визначає характер тих процесів, що відбуваються в суспільстві, їх темпи і можливі способи перетворень.

Другий образ – *лідер-служитель*. Він досягає визнання завдяки тому, що найточніше виражає інтереси своїх прихильників. Лідер діє від їхнього імені. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять й чого потребують їхні виборці.

Третій образ – *лідер-торговець*. Його істотна риса – здатність привабливо піднести свої ідеї й плани, переконати громадян у їхній перевазі, змусити «купити» ці ідеї, а також залучити маси до їхнього здійснення.

Четвертий образ – *лідер-пожежний*. Він відрізняється швидкою реакцією на наявні вимоги часу, сформульовані його прихильниками. Лідер-пожежний здатний ефективно діяти в екстремальних умовах, швидко приймати рішення, адекватно реагувати на ситуацію.

Виділення чотирьох збірних образів лідерів досить умовне, оскільки в чистому вигляді вони зустрічаються рідко. Найчастіше ті або інші властивості від кожного ідеального типу поєднуються в лідерстві однієї особистості на різних етапах її політичної кар'єри.

В умовах кризової ситуації політичний лідер спрямовує свої зусилля, насамперед, на реалізацію таких функцій.

Аналітична, або постановка діагнозу. Її виконання припускає глибокий і всебічний аналіз причин ситуації, що склалася, вивчення сукупності об'єктивних та суб'єктивних факторів і реалій.

Розробка програми дій. У її реалізації велику роль відіграють особистісні якості політичного лідера: розум, рішучість, енергійність, інтуїція, відповідальність.

Мобілізація країни на виконання прийнятої програми. Виконання цієї функції багато в чому залежить від уміння й здатності політичного лідера спілкуватися із широкими масами, переконувати, надихати, повернути на свій бік тих, хто не визначився.

Названі функції характерні для надзвичайної ситуації. В умовах відносної стабільності суспільства коло функцій політичного лідера розширюється. Насамперед, політичний лідер повинен виконувати *новаторську* функцію, тобто свідомо вносити нові конструктивні ідеї соціального устрою суспільства. Для цього розробляються нові політичні програми й стратегічні плани суспільного розвитку, здійснюються відновлення, реорганізація політичних структур. Політичний лідер формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети і тактичні засоби й методи їхнього досягнення. Кожне політичне рішення повинне бути глибоко продумане, ретельно проаналізоване на різноманітній основі, оскільки сфера політики – вид ризикованої діяльності, що торкається долі мільйонів людей. Висування загальнонаціональних цілей і програм вимагає всебічного аналізу соціальних, матеріальних, фінансових і політичних ресурсів їхньої реалізації.

Комунікативна функція припускає відображення всього спектра потреб й інтересів людей як у політичних маніфестах і програмах політичних лідерів, так й у їхній практичній діяльності. Політичний лідер повинен стежити за постійно мінливими суспільними настроями й думками, що відображають динаміку життя, яка постійно змінюється. Політичні лідери повинні володіти даром передбачення нових проблем і протиріч у суспільстві.

З новаторської і комунікативної логічно випливає *організаторська* функція, що містить вміння спрямовувати й організовувати дії мас, об'єднувати зусилля всіх верств суспільства на втілення політичних програм і рішень у життя.

Організаторська функція включає також формування кадрів й об'єднання прихильників реформ.

Продовженням організаторської є *координаційна* функція, яка спрямована на координацію й узгодження дій всіх суб'єктів політичних перетворень – інститутів й установ влади, а також практичних виконавчих рішень. Координаційна функція містить у собі кореляцію, координацію діяльності всіх гілок влади й владних інститутів: парламенту, суду, органів виконавчої влади.

Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності й стабільності суспільства, громадянського миру й злагоди. Вона передбачає забезпечення єдності всіх політичних сил суспільства, згуртованості всіх його соціальних груп.

Крайня, максимально завищена оцінка функцій й ефективності політичного лідера проявляється в культі особистості. Він означає надмірне звеличування й навіть обожнювання людини. Культ особистості зустрічається в тоталітарних й авторитарних державах.

6. 3. Проблеми становлення політичної еліти та політичного лідерства в Україні

Державне відродження України передбачало і формування нової політичної еліти, здатної забезпечити розбудову держави. Становлення політичної еліти сучасної України проходить під впливом політичних, економічних, соціальних і геополітичних процесів. Українські вчені-політологи виділяють такі етапи становлення політичної еліти України.

Перший етап: 1989-1994 рр. Цей етап пов'язаний з часом визрівання процесів, передують зміні суспільно-політичного порядку в країні і з першими роками після проголошення незалежності. В цей час формувалася нова еліта, яка існувала поряд зі старою радянською. Нова була рекрутована подіями кінця 80-х

початку 90- х років минулого століття. Проходила конвертація політичного і адміністративного капіталів старої еліти (працівників партійних, комсомольських організацій, керівників підприємств) в економічний, а також накопичення фінансового капіталу у лідерів злочинних (як економічних, так і суто кримінальних) угруповань. Одним із наймасштабніших механізмів легального перерозподілу власності стала ваучеризація. На цьому етапі розпочалось різке зuboжіння основної маси населення.

Другий етап: 1994-1999 рр. Проходить накопичення капіталу у всіх трьох групах еліти – старої правлячої, нової правлячої і нової кримінальної. Розростається тіньова економіка, укорінюється мафія, її верхівка вливається у правлячу еліту. Розгортається протиборство регіональних еліт. Сходять з політичної арени дисиденти.

Третій етап: 2000-2004 рр. формуються потужні олігархічно-кланові угруповання, побудовані за принципом зрощення влади з власністю. Проходить перерозподіл владного ресурсу, формується нова контреліта, укріплюються позиції правої контреліти в парламенті.

Четвертий етап: з кінця 2004 – 2010 рр. Фактично розпочався після інавгурації президента В. Ющенка на початку 2005 р. Під час президентських виборів поглибився розкол владної еліти, розпочалось протистояння регіональних еліт. Відбулася післявиборна масова рекрутація еліти, яка не забезпечила повноцінної зміни еліти і в результаті призвела до різкого сплеску управлінської некомпетентності органів виконавчої влади. Ситуація ускладнилася перманентними виборами (2006 р., 2007 р.) до парламенту, відновлюючи розкол політичної еліти за регіональною ознакою.

Політичний режим першого десятиліття незалежності, через політичну, економічну неефективність та безперспективність, поступово втратив кредит

довіри та легітимності, який він отримав після здобуття Україною незалежності 1991 р.

Характерною рисою є неповна зміна еліт, що наступила в результаті «Помаранчевої революції», внаслідок зрощення бізнесу і політики, демократичний імпульс революції не призвів до якісних змін в політичній еліті. Як наслідок, розпочалася боротьба за владу між лідерами «помаранчевої революції», що дозволила сформувати нову коаліцію на чолі з Партією регіонів, яка змогла закріпитися з обранням Президентом України у 2010 р. В. Януковича. Особливості політичного режиму засвідчили впровадження керованості державного управління зверху, адміністративним шляхом, тобто повернення до жорстокої бюрократії.

Сучасний етап – триває з 2013 р., відзначається загостренням проблеми політичного лідерства і черговою хвилею трансформації еліт. Події 2013 – 2014 рр., під час Майдану, зумовили радикалізацію частини суспільства, використання владою силових структур проти населення. Наслідком стало усунення з посади Президента України – В. Януковича, прихід до влади нових еліт. Проте виклики соціально-політичного життя сьогодення, зумовлені веденням антитерористичної операції, тимчасовою втратою Криму та окупацією значної частини території Донбасу, посилюють негативні тенденції соціально-економічного розвитку держави, ставлячи перед політичною елітою завдання не лише порозумітися один з одним, а і забезпечити єдність українського народу. Відкритим для українського суспільства залишається питання пошуку лідерів, здатних взяти відповідальність на себе, консолідувати і повести за собою людей.

Запитання для самоконтролю

1. Як обґрунтовується природа лідерства в теорії рис?
2. Якими якостями, на Ваш погляд, повинен володіти сучасний лідер?

3. Розкрийте механізми рекрутування еліти.

4. У чому суть теорії пануючої еліти?

Завдання для самостійної роботи

Завдання 6.1

У таблиці представлені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Політична еліта		1. Власний погляд на реальність, наявність образу бажаного майбутнього й знання способів його досягнення
Лідер-торговець		2. Право на лідерство виникає внаслідок установлених у даному співтоваристві формальних узаконених процедур
Рационально-легальний політичний лідер		3. Здатний ефективно діяти в екстремальних умовах, швидко приймати рішення, адекватно реагувати на ситуацію
Політичний лідер		4. Здатність привабливо піднести свої ідеї й плани, переконати громадян у їхній перевазі, змусити «купити» ці ідеї, а також залучити маси до їхнього здійснення
Лідер-пожежник		5. Механізм і конкретні способи реалізації влади

Продовження таблиці завдання 6.1

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Лідер-прапороносець		6. Певна група, прошарок суспільства, що концентрує у своїх руках державну владу й займає командні пости, управляючи суспільством
Лідер-революціонер		7. Ставить за мету перехід до принципово іншої суспільної системи

Завдання 6.2

У рамках класифікації типів політичних лідерів М. Херманн виділила лідера-прапороносця. Кого із лідерів держави ви можете віднести до цього типу?

Завдання 6.3

Порівняйте політичних лідерів сучасної України з точки зору типології, запропонованої М. Вебером.

Завдання 6.4

Охарактеризуйте політичні еліти України та визначте рівень довіри до них населення.

Завдання 6.5

Чи можна погодитися із твердженням, що керівник - це формальний лідер?

Завдання 6.6

Яка з теорій лідерства виходить з твердження французького політолога Ж. Блонделя: «Лідери - це заручники того середовища, у якому вони можуть зробити те, що середовище дозволяє їм зробити»?

Завдання 6.7

На ваш погляд, які функції політичних еліт сприяють консолідації українського суспільства?

Список літератури

1. Атаманюк З. М. Еліта як соціальний феномен / З. М. Атаманюк // Перспективи. — 2003. — № 4. — С. 96-101.
2. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві / Аналітична доповідь. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. — 96 с.
3. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? / Ф. Рудич. — К. : Вид-во «Наукова думка» НАН України, 2009 — 302 с.
4. Траверсе О. Українська політична еліта: vice versa // Сучасна українська політика / О. Траверсе. — К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. — Вип. 24. — С. 105-112.
5. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости / Н. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 24-37.

Тема 7. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ

1. Поняття політичної культури і її структурні елементи.

2. Типологія політичної культури та види політичної участі.

3. Особливості політичної культури України.

7. 1. Поняття політичної культури і її структурні елементи

Політична культура як особливе, пов'язане з духовним життям людей, їхніми цінностями, звичаями й традиціями, політичне явище має таку ж тривалу історію, як і політика в цілому. Вона описувалася ще в далекій давнині такими видатними політичними мислителями, як Конфуцій, Платон, Аристотель й інші. Однак сам термін «політична культура» з'явився набагато пізніше. Його вперше ввів у науковий обіг у ХУІІІ ст. німецький філософ-просвітителі І. Гердер. Наукові концепції політичної культури, що опираються на емпіричну базу, склалися в 60-ті рр. ХХ ст. завдяки великим міжнародним дослідженням, проведеним американськими політологами Г. Алмондом, Л. Паєм й іншим.

Політична культура – невід'ємна частина загальнонаціональної культури. Це насамперед політичний досвід людства, соціальних спільностей, великих і малих соціальних груп, отриманий у ході історичного розвитку. Існуючи в певних формах, цей досвід впливає на формування політичної свідомості людей і в остаточному підсумку виражається в їхніх політичних орієнтаціях й установах. Останні визначають політичну поведінку людей.

Відзначені в даному визначенні три взаємозалежних поняття: *політичний досвід, політична свідомість і політична поведінка* – становлять основні структурні елементи політичної культури. Розглянемо кожний з них докладніше.

Політичний історичний досвід людства, наднаціональних і національних спільностей є основою розвитку політичної культури. Він *фіксує історію розвитку політичних відносин у різних формах: історичних, літературних, політичних традиціях, звичаях, політичній ідеології; у формі функціонуючої політичної системи з її інститутами, нормами, принципами, соціально-політичними зв'язками тощо.*

Важливе місце серед різних форм політичного досвіду займають політичні традиції. Вони формуються в результаті діяльності декількох поколінь людей, є однією з найбільш стійких основ їхнього життя й визначають зразки політичної поведінки. Збереження й розвиток політичних традицій – одна з умов політичної стабільності суспільства і його прогресивного розвитку. Закони й норми, що регулюють суспільні відносини, прийняті відповідно до національних політичних традицій, сприймаються громадянами не як засіб примусу, а як необхідне явище громадського життя, спрямоване на досягнення загального блага.

Рис. 7.1. Структура політичної культури

На основі політичного досвіду багатьох поколінь і політичної діяльності людей формується їхня політична свідомість – ще один елемент структури політичної культури. **Політична свідомість** – це система політичних знань,

цінностей й ідейно-політичних переконань людей, на основі яких виробляються найбільш стійкі й значимі політичні орієнтації й установки людей стосовно політичної системи і їхнього місця в даній системі.

Зупинимось більш детально на характеристиці структурних елементів політичної свідомості.

Політичні знання – це знання людей про політику, про політичну систему, про різні політичні ідеології, про процедури, за допомогою яких забезпечується участь громадян у політичному процесі.

Політичні цінності – це етичні й нормативні судження про політичне життя, про політичні цілі, на реалізацію яких спрямована політична діяльність. Політичними цінностями є законність і порядок, стабільність системи, соціальна справедливість й ін.

Політичні переконання формуються на основі знань і цінностей і виражаються в уявленнях людей про те, якою повинна бути політична система. Для одних це демократія – пряма або представницька, основана на принципі приватної власності; для інших – авторитарно-тоталітарні системи, основані, приміром, на ідеї національної переваги тощо. Це саме те, що називається ідеологічними перевагами. Політичні переконання громадян виражаються в тім, що на виборах вони голосують за ту або іншу партію, а значить віддають перевагу тій чи іншій ідеології.

Політичні орієнтації й установки знаходять своє конкретне втілення в політичній поведінці.

Політична поведінка – це практична взаємодія людини з політичним середовищем, що виражається в тій або іншій формі політичної участі. Вона обумовлена політичною свідомістю, з одного боку, і рівнем політичного розвитку суспільства в цілому, – з іншого. Політична поведінка людей проявляється в їхній

політичній діяльності й виявляє рівень і тип їхньої політичної культури на практиці.

Високу політичну культуру відрізняють два основних критерії, які проявляються в політичній поведінці людей: залучення у політичну діяльність, позитивна активність. За допомогою участі в політичному процесі й громадянин, і суспільство в цілому знаходять новий політичний досвід, що сприяє подальшому розвитку політичної культури.

У процесі розвитку політичної культури сформувалися й розвиваються її функції. Вони є тими напрямками, по яких політична культура входить у життя й побут людей, саме за допомогою функцій вона стає реально відчутною, зрозумілою, а отже, практично значимою й досяжною.

Основні функції політичної культури:

- *пізнавальна* – формування в громадян необхідних суспільно-політичних знань, поглядів, переконань і політичної компетентності;
- *нормативно-ціннісна* – формування й закріплення в суспільній свідомості необхідних політичних цінностей, установок, цілей, мотивів і норм поведінки;
- *інтегративна* – досягнення на базі загальноприйнятих політико-культурних цінностей згоди в рамках існуючої політичної системи й обраного суспільством політичного ладу. Політична культура в такий спосіб формує стабілізуючу основу політичного життя й сприяє підвищенню ефективності управління
- *комунікативна* – дозволяє встановити зв'язок між учасниками політичного процесу, а також передавати елементи політичної культури від покоління до покоління й накопичувати політичний досвід;
- *виховна* – формує в громадян політичну свідомість і навички політичної діяльності, адекватні даній політичній системі.

7. 2. Типологія політичної культури та шляхи її формування

Політична культура під впливом суспільних умов, а також нових норм і зразків поведінки громадян виробляє й удосконалює свої внутрішні риси й властивості, що мають як загальне, так і типово групове значення для окремих країн, націй, регіонів. Для відображення процесу зміни політичної культури в ході історії, специфіки політичної культури певної спільності вводиться поняття «тип політичної культури». За допомогою даного поняття можна фіксувати найбільш загальні риси поведінки й політичного мислення людей, що живуть у певний момент історії, одному історичному середовищі й володіють подібними стереотипами поведінки, реакціями на політичні події. Оскільки підстав для виділення типів досить багато, то, природно, існують різні класифікації типів політичної культури.

У сучасній політології для аналізу й порівняння політичних культур широко використовується їхня типологія, запропонована американцями Г. Алмондом і С. Вербою. Вони виділяють три основних типи політичної культури:

1. *Патріархальна*, для якої характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують ніяких змін з боку політичної системи, тим більше не проявляють власної ініціативи для цих змін.

Аполітичність, замкнутість на місцевій або етнічній солідарності властиві цьому типу політичної культури. Така культура може відразу стати пануючою в молодих державах, але вона присутня й у розвинутих країнах, коли кругозір більшості громадян обмежений приналежністю до свого коріння, свого місця проживання.

2. *Підданська*, що відрізняється сильною орієнтацією громадян на політичну систему й результати її діяльності. Але одночасно відзначається низька

індивідуальна активність громадян, їхня слабка участь у функціонуванні політичної системи. Перевагами цього типу політичної культури є її здатність мобілізувати величезні маси людей, спрямовувати їхню енергію на соціально необхідні або надумані перетворення. Це досягається за рахунок жорсткої дисципліни, упорядкованості, організованості.

Обов'язковим компонентом цього типу політичної культури є тверда централізація управління. Відбувається поступове виснаження, деградація ініціативи громадян. Державна влада представляється в плані спускання зверху норм, які необхідно виконувати, і регламенту, якому потрібно підкорятися. Людьми керує страх покарання або очікування благ.

3. *Активістська (культура участі)*, їй притаманний високий інтерес громадян до політики, їх гарна інформованість, прагнення реалізувати за допомогою влади власні інтереси й цілі, висока активність. Громадяни намагаються впливати на процес вироблення й прийняття рішень. У той же час вони демонструють лояльність до політичної системи, законослухняність і повагу до прийнятих законів.

Автори даної типологізації підкреслюють, що ці три типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів.

Для країн зі стабільним демократичним режимом характерний громадянський тип політичної культури. Вона є як би синтезом підданської й активістської культур, забезпечуючи характерні для демократії примирення крайностей, баланс сталості й розвитку, політичної активності мас і професіоналізму політиків, лояльності громадян до політичних еліт і контролю за ними, автономії уряду і його підконтрольності; самостійності політичної позиції громадян і їхньої політичної відповідальності

Згідно з Г. Алмондом й С. Вербі, з погляду на демократичний ідеал як народовладдя громадянська культура не є ідеальною, тому що вона припускає ослаблення інтересу громадян до політики в умовах благополучного правління й активізацію їхньої політичної участі в кризових ситуаціях або у випадках неефективності функціонування влади, порушень нею конституції тощо. Однак громадянська культура в цілому найбільше відповідає природі сучасної представницької демократії.

Своєрідну типологію політичної культури запропонував російський учений Е. Баталов. Він вважає, що протягом століть людство виробило два основних цивілізованих механізми, дія й взаємодія яких впливає на всі сторони матеріального й духовного життя суспільства. Ці механізми – ринок і держава. Їхнє функціонування й структура не можуть не знаходити відображення й прояву в політичній структурі суспільства. Ринок регулює не тільки економічні відносини, але багато в чому визначає характер й особливості існуючих політичних інститутів і відносин, що виникають. Він породжує й певну політичну культуру, яку можна умовно назвати «ринковою культурою», не вкладаючи в це поняття ніякого ціннісного змісту – позитивного або негативного.

Держава також виступає не тільки в якості «машини придушення», але й виконує регулятивні функції в сфері економіки, політики, культури. При цьому вона, як і ринок, формує певний тип особистості, поведження, соціальних відносин, що відрізняються від тих, які породжує ринок. Створює вона й певний тип культури – «етатистську», що істотно відрізняється від ринкової (етатизм – від фр. *etat* – держава; засилля держави в економічному, соціальному, культурному житті суспільства, у науковій й іншій діяльності).

Ринкова політична культура – культура, що розглядає політичні процеси крізь призму відносин купівлі-продажу, досягнення вигоди як вищої мети політичної діяльності. Політика є різновидом бізнесу, сам політик або «товар», або

«бізнесмен». Політичні рішення – результат «торгівельної угоди». Ця культура орієнтована на конкурентну боротьбу як універсальний принцип функціонування політичної системи. Це культура індивідуалізму, для якої вищою метою є особисті (рідше групові) інтереси. Держава й інші політичні структури розглядаються й оцінюються як засіб реалізації інтересів.

Етатистська політична культура – культура, що пов'язує рішення політичних проблем з дією механізмів державного регулювання й контролю за політичним процесом. Вона орієнтована на обмеження й заборону конкурентної боротьби. Інтереси держави визнаються переважними над особистими.

Такі два ідеальних полярних типи, які в чистому вигляді практично не зустрічаються, але логічно утворюють ті полюси, між якими розташовуються, тяжіючи то до одному, то до іншого полюса, реальні політичні культури.

Умовою формування політичної культури людей є їх включення у політичний процес, взаємодія з політичною реальністю. У політичному процесі діє цілий ряд інститутів. З політичною системою взаємодіють різні сфери громадського життя, всі вони в тій або іншій мірі беруть участь у формуванні політичної культури, визначають основні напрямки цього процесу.

Важливе місце у формуванні та поширенні політичної культури відведене політичній участі індивіда у політиці держави.

Первісним й основним носієм політичних і владних відносин в суспільстві є людина. Її інтереси, цілі, устремління, інтегровані в різноманітні соціальні та економічні структури, визначають в кінцевому рахунку напрямки політичного розвитку суспільства.

Для визначення дій рядових громадян у сфері політики використовується поняття *«політична участь»*. Під ним розуміється участь в політиці автономних громадян, які не являються ні політичними лідерами, ні функціонерами владних структур чи політичних партій. Політична участь передбачає подолання

відчуження особистості від влади і політики, її активне залучення в політичний процес.

Політична участь класифікується політологами за такими критеріями:

- *за масштабами* участь здійснюється на рівні місцевої, регіональної, державної, чи міжнародної політики;
- *за силою політичного впливу* участь поділяють на пряму (безпосередню) чи опосередковану, загальну й обмежену;
- *за ступенем активності* – пасивна і активна;
- *за системою використаних політичних засобів* виокремлюють мирні й насильницькі, добровільні й примусові, традиційні й інноваційні різновиди політичної участі;
- *за критерієм законності* прийнято виділяти конвенціональну та неконвенціональну форми політичної участі.

Конвенціональна участь – поведінка, яка використовує законні або ті, що відповідають загальноприйнятим нормам форми вираження інтересів і впливу на владу. Основною формою конвенціональної поведінки є участь у виборах. Участь у виборах дозволяє обмежити прояв небезпечних для політичної системи форм масової активності, спрямувавши їх в інституціональне (регульоване нормами) русло, коли невдоволені політикою уряду люди виражають свій протест, голосуючи за зміни. А інша частина громадян завдяки виборам демонструє підтримку урядовому курсу. Вже на цьому прикладі можна побачити, що конвенційна участь орієнтована на досягнення різних завдань.

Американські політологи К. Джандра, Дж. Беррі та Дж. Голдман виділили два види дій:

- дії, що демонструють підтримку влади і політичної системи – участь у святкових заходах з приводу будь-яких подій, робота в якості спостерігача на виборах. Навіть піднімаючи державний прапор у святкові дні, прикріплюючи на

одяг знаки з державною символікою, людина демонструє підтримку країні і побіжно її політичній системі;

- дії, за допомогою яких громадяни намагаються вплинути на владу і змінити певні сторони суспільного життя.
- голосування за партії і політиків, які виражають інтереси певної групи виборців;
- контакти з офіційними особами (найчастіше з представниками місцевих органів влади), щоб привернути їх увагу до будь-яких проблем;
- ініціативні рухи (збір підписів за проведення референдуму з яких-небудь питань, письмові звернення в органи влади, в ЗМІ);
- участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях;
- особливі форми участі – лобіювання, фінансування виборчих компаній.

Неконвенційальна участь – незаконна або така, що суперечить загальноприйнятим політичним нормам поведінки. Вона проявляється у формах протесту, у непокорі державній владі. До подібних акцій громадяни вдаються у тих випадках, коли відсутні інші канали вираження їх інтересів, або традиційні форми участі виявляються неефективними, а самі люди відчують недовіру до політичної системи.

Неконвенційна поведінка поділяється на ненасильницькі і насильницькі види. До перших можна віднести мітинги і марші протесту проти яких-небудь дій офіційної влади, пікети, сидячі страйки у громадських місцях і під вікнами урядових будівель, перекриття транспортних магістралей. Ці дії можуть здійснюватися з порушенням діючого законодавства.

Далеко не всі акції протесту досягають результату, більше того, вони можуть перерости у форми конфронтації з використанням насильства. Неконвенційальні насильницькі форми участі охоплюють спектр дій від масових безпорядків і псування майна до тероризму.

Політичній участі протистоїть такий тип політичної поведінки як політичне відчуження.

Політичне відчуження – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

Відчуження може бути наслідком впливу об'єктивних умов політичного життя, політичної системи, політичного режиму. Воно пов'язане зі структурними відносинами панування й підкорення, присвоєння та експлуатації, влади й контролю в суспільстві.

Політичне відчуження зумовлене й такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні.

Проявами відчуження є конформізм (пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків), соціальна апатія, абсентеїзм (ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах парламенту, президента, місцевих органів влади тощо), відсутність інтересу до політичних знань, подій, відмова від виконання громадянського обов'язку як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

Основні шляхи формування політичної культури:

- діяльність держави;
- діяльність політичних партій;
- вплив церкви на політичне життя;
- інформаційно-комунікативна діяльність засобів масової інформації;
- діяльність суспільно-політичних організацій і рухів;
- вплив родини, кола друзів, трудового колективу тощо.

У формуванні політичної культури громадян особлива роль приділяється політичній символіці. Символ у широкому розумінні слова – це образ. Він призначений для впливу на людину, на якій би стадії політичної соціалізації та не перебувала. У політичному житті суспільства політична символіка є в наявності в найрізноманітніших формах. До основних й найпоширеніших форм політичної символіки відносяться такі:

1. Національно-державна символіка. Кожен народ створює й поважає власні національно-державні символи. У таких символах проявляються вікові традиції його політичної культури. До національно-державної символіки відносяться, насамперед, прапори, герби, гімни, конституції, грошові знаки й ін. Ціль подібної символіки – привернути увагу громадян, об'єднати їх навколо якоїсь масштабної ідеї й відповідно спонукати їх до певних дій.

2. Політична ритуально-процесуальна символіка. Політичні ритуали й процедури займають у суспільно-політичному житті особливе місце. За допомогою таких ритуалів прості смертні перетворюються в президентів і монархів. Наприклад, за допомогою церемонії інаугурації (тобто врочистого вступу на посаду) Президента України або коронації королів в Англії.

У суспільно-політичному житті ритуально-процесуальна символіка представлена також з'їздами й зборами політичних партій і рухів, політичними демонстраціями, мітингами, пікетами. Високим рівнем символічності відрізняються також і святкування історичних подій державної важливості, які відзначаються також салютами й феєрверками. Політико-ритуальна символіка використовується в процесі покладання вінків і квітів до національних святинь, під час святкування урочистих дат, у почесних вартах тощо.

3. Скульптурно-архітектурна політична символіка. У сучасному світі політична символіка широко втілена в безлічі пам'ятників, статуй, скульптур й архітектурних споруджень.

Символами влади й держави виступають палаци, урядові будинки, площі. Наприклад, Білий дім у США, Букінгемський палац в Англії. Політико-національними символами можуть виступати й скульптури.

4. Умовно-графічна політична символіка. У сучасному світі багато політичних символів найчастіше зображуються графічно. До таких символів можна віднести зірки різної варіації, християнський хрест, мусульманський півмісяць, серп і молот, підкову, зображення голуба, колосків пшениці й інших рослин та ін.

Подібна символіка представлена також і певними кольорами. Так, білий колір символізує миролубство, чистоту помислів, добрі наміри; блакитні кольори – символ спільності миру, захисту; зелений – символ життя й екології; червоні кольори – символ боротьби, стійкості, опору; чорний – символ уболівань, втрати, поразки. Умовно-графічна політична символіка широко відображається також у вигляді емблем, значків, партійних квитків, почесних грамот і дипломів, а також у державних орденах, медалях й інших нагородах.

5. Наглядно-агітаційна політична символіка. Політичне життя сучасного суспільства даним різновидом політичної символіки оснащене удосталь. У суспільно-політичному житті така символіка представлена: гаслами, художньо-оформленими закликами, транспарантами, портретами політичних діячів, листівками, прапорами, шарфиками, політичною карикатурою й багато чим іншим.

Найбільш інтенсивно подібна символіка застосовується в період виборчої кампанії, під час державних свят, ювілейних торжеств, партійних заходів, політичних демонстрацій, акцій протесту або підтримки.

6. Політико-музична символіка. Вона виступає музичним еквівалентом політичних емоцій, пристрастей, позицій і традицій суспільства або його окремих

класів і соціальних груп. До такої символіки, насамперед, відносяться державні й партійні гімни.

Політико-музична символіка є практично в будь-якій державі нашої планети. Її емоційний, патріотичний вплив на людей є важливим чинником, що впливає на формування їхньої політичної культури. Дана символіка сприяє консолідації суспільства і його громадян навколо певних політико-культурних, патріотичних цінностей.

7. Політична мода. У суспільно-політичному житті країни вона представлена надзвичайно різноманітно. Політичні переваги людей можуть бути виражені:

а) одягом (наприклад, через наслідування конкретним політичним лідерам і діячам у їхній манері одягатися й поводитися);

б) перевагою окремих кольорів – білого, жовтогарячого, блакитного, червоного тощо;

в) доповненням свого вбрання значками, емблемами, написами й іншими символами політичного змісту;

г) використанням у процесі спілкування особливої політичної термінології (наприклад, починаючи зі звернень: «пан», «товариш» тощо);

д) жестикуляцією.

Політична мода, як правило, концентрує в собі кілька форм політичної символіки. Вона дозволяє вже на візуальному рівні здійснювати початкову політичну ідентифікацію (визначення) політичних позицій громадянина або груп громадян.

8. Політична мова. Відомо, що мова являє собою особливу знаково-символічну систему. Коли виникає необхідність її використання у світі політики – це робиться за допомогою спеціальної політичної термінології й жестикуляції.

7.3. Особливості політичної культури України

Політична культура сучасного українського суспільства характеризується такими основними рисами:

1. *Фрагментарність*. Ця риса проявляється не тільки в поляризації регіонів, вікових груп населення, але і в рамках особистої свідомості громадян. Так, впевненість людини в необхідності демократичних перетворень часто поєднується з впевненістю, що Україну «спасе» тільки «сильна рука».

2. *Існування протиріч* між політичним ідеалом (західні демократії) і реальним його втіленням. Це проявляється, наприклад, в опитуваннях громадської думки, коли більше половини опитаних повністю або частково погоджуються з тим, що необхідно проявляти інтерес до політичної ситуації в суспільстві з метою розширення особистої участі в управлінні. В той же час багато тих, хто вважає такий інтерес марним, оскільки «влада приймає рішення, які вигідні їй самій».

3. Такі протиріччя знаходять свій прояв у *широкому спектрі негативних емоцій по відношенню до політики і її інститутів* в українському суспільстві: від тотальної апатії до агресивного протистояння. Аполітичність часто стає громадянською позицією.

4. *Матеріальне неблагополуччя широких верств населення*, розкол суспільства на «бідних» і «багатих» призводить до пошуку зовнішніх і внутрішніх «ворогів народу» – груп, винних в тому, що коїться. Часто такий розподіл проходить на основі національної ідеї, мовного питання.

5. Основним, поляризуючим масову свідомість фактором є орієнтація на Росію чи на Захід (США) як потенціального партнера та еталон економіко-політичного розвитку. Дія цього фактора підтримується невизначеністю зовнішньополітичного курсу України.

6. Політична культура України має яскраво виражені *регіональні особливості*. Так, в Центральній Україні домінують помірні політичні погляди, нахил до консенсусу у відносинах з Росією. На Західній Україні домінують радикальні настрої в питаннях мовної політики, відносин з Росією, орієнтація на країни Східної і Західної Європи, в політичному просторі активно представлені партії правого крила. Східна Україна представлена значною мірою російськомовними українцями та орієнтована на зближення з Росією. Тут більш активно діють партії лівого крила.

7. Політична культура українського народу на сьогодні ще не є цілісною, бо відсутні окремі компоненти культури, а багато з існуючих мають ще не сформований характер. Багато політико-культурних елементів не відповідають національному характеру, традиціям української нації, тобто політичній культурі властива *неорганічність*.

На формування названих рис політичної культури в Україні впливали такі чинники:

- багатовіковий період бездержавності, коли політична діяльність (за винятком певних періодів національного відродження) була відсутня;
- розчленування України на території та включення їх до країн з різними культурними і політичними системами, що призвело до побутового, психологічного і політичного відчуження між різними частинами народу;
- панування комуністичного режиму, що спричинило до деформації рис індивідуалізму і прагматизму, формування патерналістських і колективістських цінностей.

Сьогодні в Україні складається ситуація, за якої без реформування політичної, правової, економічної і духовно-культурної системи неможливе формування сучасної демократичної політичної культури, неможливе швидке реформування соціальних інститутів. Тому політичні сили реформістського

спрямування повинні забезпечувати через засоби масової інформації ідеологічну основу реформ і підготовку управлінської еліти, здатної мислити і діяти в умовах конкурентного середовища.

Особливо важливим є завдання формування політичної культури молоді, яке можливе лише за умови здійснення загальногромадянського виховання, органічного поєднання політичного виховання із моральним і релігійним, із принципом максимального використання можливостей самовиховання молоді. Адже саме молоді притаманна особлива критичність, загострене відчуття нового, прогресивного, передового. Саме з неї сьогодні формується нова еліта української нації, яка покликана вивести нашу країну на передові позиції сучасної цивілізації.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «політична культура».
2. Перерахуйте функції політичної культури.
3. Які критерії лежать в основі виділення типів політичної культури?
4. Дайте визначення поняття «політична участь»?
5. Які причини політичного відчуження?

Завдання для самостійної роботи

Завдання 7.1

У таблиці представлені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Національно-державна символіка		1. Поведінка, яка використовує законні або ті, що відповідають загальноприйнятим нормам, форми вираження інтересів і впливу на владу
Етатистська політична культура		2. Процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її
Політична свідомість		3. Культура, що розглядає політичні процеси крізь призму відносин купівлі-продажу, досягнення вигоди як вищої мети політичної діяльності
Конфенціальна участь		4. Фіксує історію розвитку політичних відносин у різних формах: історичних, літературних, політичних традиціях, звичаях, політичній ідеології
Політичний досвід		5. Відносяться, насамперед, прапори, герби, гімни, конституції, грошові знаки й інші
Ринкова політична культура		6. Культура, що пов'язує рішення політичних проблем з дією механізмів державного регулювання й контролю за політичним процесом
Політичне відчуження		7. Це система політичних знань, цінностей й ідейно-політичних переконань людей, на основі яких виробляються найбільш стійкі і значимі політичні орієнтації та установки людей стосовно політичної системи і їхнього місця в даній системі

Завдання 7.2

Дайте характеристику класичних типів політичної культури з наведенням прикладів до кожного типу.

Завдання 7.3

На вашу думку, які причини обумовлюють політичне відчуження в українському суспільстві?

Завдання 7.4

Більшість політологів обмежують політичну культуру духовною сферою, підкреслюючи, що вона становить не саму політику, а лише осмислення політичних процесів. Чи погоджуєтесь ви з цією тезою? Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 7.5

На ваш погляд, які фактори впливають на рівень політичної участі громадян?

Завдання 7.6

Охарактеризуйте співвідношення типів політичних систем та політичних культур.

Завдання 7.7

Чи залежить політична культура від розвитку громадянського суспільства. Аргументуйте відповідь.

Список літератури

1. Мелешкина Е. Ю. Политическая культура / Е. Ю. Мелешкина, О.А. Толыгина // Политический процесс: Основные аспекты и способы анализа / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. — М. : Изд-во «Весь», 2001. — 304 с.
2. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: Історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. — К. : Стил, 1998. — 278 с.
3. Піча В. М. Політологія : підручник / В. М. Піча, Н. М. Хома. — 5-те вид. — Львів : «Новий Світ-2000», 2008. — 304 с.
4. Подмазко Є. Концептуальні основи політичної культури як наукової теорії / Є. Подмазко // Політичний менеджмент. — 2007. — № 7. — С. 108-114.

Тема 8. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

- 1. Зовнішня політика держави: функції, цілі, засоби.*
- 2. Міжнародні відносини: поняття, суб'єкти, форми й принципи.*
- 3. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин.*
- 4. Україна в сучасному геополітичному просторі.*

8. 1. Зовнішня політика держави: функції, цілі, засоби

Зовнішня політика – це діяльність держави й інших політичних інститутів суспільства зі здійснення своїх інтересів і потреб на міжнародній арені.

Зовнішня політика будь-якої держави являє собою продовження внутрішньої політики, її поширення на відносини з іншими державами. Як і внутрішня політика, вона найтіснішим чином пов'язана з пануючим економічним укладом, суспільним і державним устроєм суспільства й представляє їх на міжнародній арені. Зовнішня політика поєднує національні інтереси й цінності із загальнолюдськими інтересами й цінностями, особливо в питаннях безпеки, співробітництва, зміцнення миру, рішення глобальних міжнародних проблем.

Об'єктивні фактори впливу на зовнішню політику представлені трьома групами.

Перша група – це *фактори внутрішнього соціального середовища*:

- політична структура суспільства;
- структура державного апарата;
- економічний потенціал суспільства;
- демографічна структура суспільства й ін.

Друга група – *фактори зовнішнього соціального середовища*:

- характер і стан суміжного оточення (суспільно-політична обстановка в сусідніх державах);
- блокова приналежність;
- ступінь інтегрованості в систему міжнародних відносин;
- загальний стан і тенденції розвитку системи міжнародних відносин.

Третя група – *геополітичні фактори*:

- географічне положення країни;
- особливості території;
- природні ресурси.

До *суб'єктивних факторів*, що впливають на зовнішню політику, належать:

- особиста здатність політичних лідерів;
- якість підготовлених і підписаних зовнішньополітичних документів;
- суспільна думка й настрої в суспільстві із приводу основних проблем і напрямків зовнішньої політики.

При розробці зовнішньополітичного курсу держави потрібно урахування всієї сукупності перерахованих факторів.

Функцій держави у зовнішній політиці:

1. *Оборонна* – протидія будь-яким проявам агресії з боку інших держав, захист прав й інтересів країни і її громадян за кордоном.

2. *Представницько-інформаційна* – має подвійне призначення: інформування свого уряду про становище й події в тій або іншій країні та інформування керівництва інших країн про політику своєї держави. Ця функція відіграє важливу роль у формуванні правильних уявлень про місце держави в розміщенні сил на міжнародній арені й дає можливість проведення реалістичної зовнішньої політики.

3. *Переговорно-організаторська* – спрямована на встановлення й зміцнення торгово-економічних, науково-технічних, культурних й інших зв'язків з різними державами.

Зовнішньополітична діяльність реалізується різними засобами: *політичними, економічними, військовими, інформаційно-пропагандистськими.*

До *політичних засобів* належить насамперед, дипломатія. *Дипломатія* – це офіційна діяльність держави у вигляді спеціальних інститутів, які здійснюють за допомогою спеціальних заходів, прийомів, методів, що установлені міжнародним правом і мають конституційно-правовий характер.

Слово «дипломатія» походить від грецького слова «*diploma*» (у Давній Греції – подвійні дошки з письменами, які підтверджують повноваження пред'явника). Залежно від історичного моменту завдання дипломатії змінювалися: від обслуговування війни до перетворення її в систему засобів ведення переговорів і забезпечення мирних умов взаємодії держав.

Економічні засоби зовнішньої політики мають на увазі використання економічного потенціалу даної країни для досягнення зовнішніх політичних цілей. Держава, що володіє сильною економікою, фінансовою потужністю, займає сильну позицію й на міжнародній арені. Навіть невеликі за територією держави, що володіють небагатими матеріальними й людськими ресурсами, можуть відігравати значиму роль на світовій арені, якщо в них розвинена економіка, яка базується на передових технологіях і здатна поширювати свої досягнення далеко за свої межі.

Дієвими економічними засобами є ембарго або, навпаки, режим найбільшого сприяння в торгівлі, надання інвестицій, кредитів і позик, іншої економічної допомоги або відмова в її наданні.

До *військових засобів* зовнішньої політики прийнято відносити військову міць держави, що має у своєму складі армію, її чисельність і якість озброєння, моральний стан, наявність військових баз, володіння ядерною зброєю.

Військові засоби можуть використовуватися як засоби прямого впливу, так і непрямого. Прямий вплив – це війни, інтервенції, блокади. До непрямих військових засобів відноситься випробування нових видів зброї, навчання, маневри, погрози застосування сили.

Пропагандистські засоби містять весь арсенал сучасних засобів масової інформації, пропаганди й агітації, які використовуються для зміцнення авторитету держави на міжнародній арені, сприяють забезпеченню довіри з боку союзників і можливих партнерів.

8. 2. Міжнародні відносини: поняття, суб'єкти, форми й принципи

Міжнародні відносини – це сукупність політичних, економічних, ідеологічних, правових, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Формування й розвиток міжнародних відносин відбувається під впливом цілого ряду факторів:

- складної світової економічної й політичної ситуації;
- балансу військово-стратегічних сил;
- діяльності міжнародних організацій;
- впливу окремих держав на хід подій у світі;
- стану природного середовища й ін.

Суб'єктами міжнародних відносин виступають держави, групи держав і союзи, урядові і неурядові організації.

Основними формами міжнародних відносин *виступають співробітництво, суперництво й конфлікт.*

Співробітництво реалізується за допомогою участі в діяльності різних міжнародних організаційних структур, укладенні двосторонніх і багатосторонніх договорів про дружбу й співробітництво. Найбільш перспективне співробітництво, яке адекватно відповідає геостратегічним інтересам суб'єктів міжнародних відносин, називається стратегічним партнерством.

Стратегічне партнерство припускає масштабні й взаємовигідні способи взаємодії у всіляких сферах громадського життя. Одночасно необхідною умовою стратегічного партнерства є спільність поглядів і підходів до ключових проблем міжнародної політики, глобального й регіонального розвитку.

Суперництво припускає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від розширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз. Суперництво притаманне як країнам, що перебувають у відносинах стратегічного партнерства, так й у відносинах конфронтації.

Конфлікти на міжнародному рівні виникають тоді, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох або декількох держав. Вони знаходять висвітлення в денонсації договорів, розриві дипломатичних відносин, економічній блокаді, провокуванні внутрішньої дестабілізації шляхом інформаційних диверсій, терористичних актів, військових переворотів тощо.

Міжнародні відносини ґрунтуються на двох принципах: *сили й права.*

Принцип сили означає, що держава або група держав здатні нав'язати іншим державам свої інтереси, розширювати свій вплив, використовуючи при цьому свої переваги у військовій силі, дипломатії, економічній могутності, технологічному

або інтелектуальному розвитку. Цей принцип незалежно від зміни співвідношення в його структурі тих або інших елементів залишається найбільш важливим фактором геополітики. На сучасному етапі світового розвитку ведучою є та держава, сила якої головним чином вимірюється економічним, технологічним, інформаційним й інтелектуальним потенціалом.

Принцип права полягає в тому, що національна держава в міжнародних відносинах повинна опиратися не тільки на свою силу, але й дотримуватися норм міжнародного порядку.

8. 3. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин

До основних тенденцій у розвитку сучасних міжнародних відносин варто віднести:

1. *Розсередження влади.* Іде процес становлення мультиполярного (багатополюсного) світу. Сьогодні все більшого значення у міжнародному житті набувають нові центри. Ідуть інтеграційні процеси в Європі. У Південно-Східній Азії виникли нові постіндустріальні держави – так звані «Азіатські тигри».

Серед політологів поки немає єдиної думки про майбутнє системи міжнародних відносин. Одні схильні до думки про те, що в цей час відбувається формування системи колективного лідерства США, Західної Європи і Японії. Інші дослідники думають, що треба визнати США єдиним світовим лідером. Треті не виключають відродження біполярної системи, у якій місце СРСР в ідеологічному й військово-політичному протистоянні із США займе чи то Росія, чи то Китай.

2. *Глобалізація міжнародних відносин.* Вона полягає в інтернаціоналізації економіки, розвитку єдиної системи світового зв'язку, зміні й ослабленні функцій національних держав, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень. На цій основі формується усе більш взаємозалежний і цілісний світ.

Взаємодії в ньому набули системного характеру, коли хоч трохи серйозні зміни в одній частині світу неминуче відображаються в інших його частинах, незалежно від волі, намірів учасників таких процесів.

3. Наростання глобальних проблем і прагнення держав світу до спільного їх вирішення.

Саме поняття «глобальні проблеми сучасності» з'явилося в останній третині ХХ ст., коли після польотів у космос, випробувань атомної зброї, ряду природних катастроф, численних конфліктів стала очевидною уразливість самого життя на Землі. До глобальних проблем належать накопичення й удосконалювання зброї масового враження; збереження навколишнього середовища; міжнародний тероризм.

4. Посилення поділу світу на два полюси з тенденціями до домінування держав, які пропонують нові вектори повернення до біполярного світу. Зокрема, країни Західної Європи, США, Канада, Японія, Австралія й Нова Зеландія. У них проживає 15 % населення земної кулі, так званий «золотий мільярд». У цих країнах рівень життя рядового громадянина за історичними мірками досить високий (від 10 до 30 тис. дол. щорічного доходу), тривалість життя не менше 74 років. Окрему позицію займає Китай та Росія. Саме ці групи держав використовуючи усі засоби внутрішньої політики, намагаються встановити свій «власний» світовий порядок за рахунок держав Африки, Азії, Латинської Америки, країн, що утворилися в результаті розпаду СРСР. Як результат, протистояння між США та Росією на тлі боротьби зі світовим тероризмом «Ісламська держава», військова операція у Сирії, посилення локальних конфліктів у Лівії, Палестині, Іраку тощо. Напруження відносин між ЄС, США та Росією у площині російської агресії, спрямованої на підтрим територіальної цілісності України. Усі ці факти доводять настання епохи «гибридних війн», яка, безперечно, завершиться перерозподілом владних ресурсів у геополітичному просторі.

8. 4. Україна в сучасному геополітичному просторі

Розташування України в Південно-Східній частині Європи, в місці перетину трьох величезних геополітичних масивів — Євроатлантичного, Євразійського та Ісламського, створює унікальний цивілізаційний простір.

Концептуальні засади зовнішньої політики, закладені в «Декларації про державний суверенітет», «Основних напрямках зовнішньої політики України», «Концепції національної безпеки України» та інших важливих документах держави, знайшли узагальнене відображення в Конституції України.

Зовнішня політика України носить відкритий характер. Її головні завдання:

- діяльність із утвердження і розвитку незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- збереження територіальної цілісності й непорушності кордонів, установлення взаємовигідного співробітництва з усіма зацікавленими сторонами;
- захист прав й інтересів громадян та юридичних осіб за кордоном;
- налагодження нормальних добросусідських відносин із країнами ближнього й далекого зарубіжжя, підтримка правил міжнародного співіснування, проведення політики миру й співробітництва, активна участь у боротьбі за реалізацію загальнолюдських інтересів.

Пріоритетними напрямками двосторонніх відносин України є активний розвиток відносин із такими групами держав: прикордонні держави, західні держави-члени ЄС, географічно близькі держави. Відносини з ЄС є ключовим пріоритетом зовнішньої політики України, двосторонній формат стратегічного співробітництва з ЄС доповнюється багатостороннім форматом ініціативи «Східне партнерство», до якої залучена низка східноєвропейських країн (Білорусь, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан).

Досить важливим напрямком у зовнішній політиці України є її участь у діяльності міжнародних організацій. Україна нарощує свій внесок у зміцнення й відновлення ООН, виступає на підтримку дій ООН, спрямованих на врегулювання конфліктів на Близькому Сході й в інших регіонах. Особливе місце в зовнішній політиці України займає співробітництво з НАТО. Вживаються цілеспрямовані кроки щодо розширення, поглиблення, оптимізації цього співробітництва. Україна бере участь у загальній з НАТО програмі «Партнерство заради миру», співробітничав з Альянсом у сфері екології, перекваліфікації військовослужбовців, у подоланні наслідків надзвичайних ситуацій тощо.

Тривалий час основним принципом зовнішньої політики України було визначено багатовекторність з можливістю поєднання орієнтирів на співробітництво з ЄС, США та країнами СНД, РФ. Проте події початку ХХІ сторіччя змусили Україну переглянути пріоритети. Новими викликами для України у геополітичному просторі стала зовнішня агресія з боку сусідньої держави – Росії. Окупація частини української території – Криму, та підтримка незаконних збройних формувань на частині території Донбасу зумовили зміни у векторах зовнішньої політики. На сучасному етапі актуальним напрямом зовнішньої політики України є посилення співробітництва з країнами ЄС, США та, безумовно, вирішення питання щодо НАТО.

Запитання для самоконтролю

1. Які специфічні особливості зовнішньої політики держави?
2. Охарактеризуйте об'єктивні й суб'єктивні фактори, що впливають на зовнішню політику держави.
3. Які основні суб'єкти міжнародних політичних відносин?
4. Які тенденції характерні для сучасного етапу розвитку міжнародних відносин?

Завдання для самостійної роботи

Завдання 8.1

У таблиці представлені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Суперництво		1. Реалізується за допомогою участі в діяльності різних міжнародних організаційних структур, укладенні двосторонніх і багатосторонніх договорів про дружбу й співробітництво
Принцип права		2. Вона полягає в інтернаціоналізації економіки, розвитку єдиної системи світового зв'язку, зміні й ослабленні функцій національних держав, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень

Продовження таблиці завдання 8.1

1	2	3
Глобалізація міжнародних відносин		3. Держава або група держав, здатні нав'язати іншим державам свої інтереси, розширювати свій вплив, використовуючи при цьому свої переваги у військовій силі, дипломатії, економічній могутності, технологічному або інтелектуальному розвитку
Співробітництво		4. Сукупність політичних, економічних, ідеологічних, правових, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені
Зовнішня політика		5. Офіційна діяльність держави у вигляді спеціальних інститутів, які здійснюють її за допомогою спеціальних заходів, прийомів, методів, що установлені міжнародним правом та мають конституційно-правовий характер
Дипломатія		6. Діяльність держави й інших політичних інститутів суспільства по здійсненню своїх інтересів і потреб на міжнародній арені
Міждержавні відносини		7. Припускає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від розширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз

Завдання 8.2

Охарактеризуйте тенденції, що визначають сучасний світовий політичний процес.

Завдання 8.3

Наведіть приклади інтервенції та визначте її наслідки.

Завдання 8.4

Визначте вектори сучасної зовнішньої політики України. Які суттєві зміни відбулися у зовнішніх пріоритетах держави порівняно з першими роками від дати проголошення незалежності?

Завдання 8.5

На ваш погляд, яким чином бідність впливає на геополітичні вектори сучасного світу.

Завдання 8.6

Проаналізуйте на історичному прикладі вирішення міжнародних конфліктів із залученням дипломатичних засобів.

Завдання 8.7

На ваш погляд, ООН дійсно є організацією, здатною відігравати роль арбітра, забезпечувати вирішення міжнародних конфліктів шляхом переговорів?

Список літератури

1. Лозовицький О. С. Зовнішня політика держави: становлення та розвиток в умовах глобалізації : монографія / О. С. Лозовицький. — К. : Вид-во Європейського університету, 2011. — 400 с.
2. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. — Київ; Дрогобич : Відродження, 2004. — 486 с.
3. Політологія : підручник / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. — К. : Наукова думка, 2005. — 380 с.
4. Розенфельд Ю. Н. Политология : учеб. пособие / Ю. Н. Розенфельд. — Х. : Нар. укр. акад., 2008. — 436 с.
5. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Ф. М. Рудич. — 3-тє вид., переробл., доповн. — К. : Либідь, 2009. — 480 с.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна.....	6
Тема 2. Політична влада.....	24
Тема 3. Політична система суспільства та політичні режими.....	42
Тема 4. Держава в політичній системі суспільства.....	61
Тема 5. Політичні партії та виборчі системи.....	80
Тема 6. Політична еліта і лідерство.....	96
Тема 7. Політична культура та політична участь.....	118
Тема 8. Світовий політичний процес.....	138
Зміст.....	151
Список літератури.....	152

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

БАЗОВІ ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

1. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 2000. — 292 с.
2. Боришполец К. П. Методы политологических исследований: учеб. пособие для вузов / К. П. Боришполец. — М. : Аспект Пресс, 2005. — 221 с.
3. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології : навч.- метод. посібник / М. Й Варій. — К. : Ельга Ніка-Центр, 2003. — 400 с.
4. Гелей С. Д. Політологія : навч. посіб / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. — К. : Центр учбової літератури, 2012. — 348 с.
5. Головатий М. Ф. Людина і політика : підруч. для студ. ВНЗ Міжрегіон. акад. упр. персоналом / М. Ф. Головатий. — К. : Персонал, 2012. — 351 с.
6. Дей М. О. Політологія у схемах, таблицях та визначеннях : навч. посіб. для студентів ВНЗ / М. О. Дей, О. І. Ткач; НАН України, Київ. ун-т права. — К. : Ліра-К, 2014. — 170 с.
7. Неліпа Д. В. Системний аналіз в політології: теорія, методологія, практика / Д. В. Неліпа. — К. : Центр учбової. літ-ри, 2011. — 311 с.
8. Основи демократії : навчальний посібник / за заг. ред. А. Ф. Колодій. — К. : Ай-Бі, 2002. — 684 с.
9. Піча В. М. Політологія : підручник / В. М. Піча, Н. М. Хома. — 5-те вид. — Львів : «Новий Світ-2000», 2008. — 304 с.
10. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія : навчальний посібник / В. М. Піча, Н. М. Хома. — Київ; Львів, — 2001. — 248 с.
11. Політична енциклопедія : ред кол. Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.

12. Політична наука: методи досліджень : підручник / за ред. О. А. Габрієляна. — К. : ВЦ «Академія», 2012. — 320 с.
13. Політологія : підручник / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. — К. : Наукова думка, 2005. — 380с.
14. Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук, Г. Ю. Васильєв, В. Я. Зимогляд; ред.: М. П. Требін; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». — Х. : Право, 2013. — 414 с.
15. Розенфельд Ю. Н. Политология : учеб. пособие / Ю. Н. Розенфельд. — Х. : Нар. укр. акад., 2008. — 436 с.
16. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Ф. М. Рудич. — 3-тє вид., переробл., доповн. — К. : Либідь, 2009. — 480 с.
17. Семке Н. М. Політологія : навч. посібник / Н. М. Семке. — Х. : Торсінг плюс, 2009. — 384 с.
18. Семке Н. Н. Политология : учебное пособие / Н. Н. Семке. — Харьков : НТУ «ХПИ», 2007. — 220 с.
19. Халипов В.Ф. Наука о власти. Кратология : учебное пособие / В. Ф. Халипов. — М. : Республика, 2002. — 303 с.
20. Хейвуд Э. Политология : учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд[пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского]. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. — 544 с.
21. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусяк. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 378 с.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ І СТАТТІ

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Арендт Ханна [пер. з англ. В. Верлоки, Д. Горчакова]. — К. : Дух і літера, 2002. — 584 с.
2. Афонін Е. Історична місія авторитаризму / Е. Афонін // Політичний менеджмент. — 2006. — № 6. — С. 52-62.
3. Баталов Э. Глобальный кризис демократии / Э. Баталов // Свободная мысль – XXI столетия. — 2005. — № 2. — С. 13-24.
4. Бекешкіна І Е. Традиція вивчення виборчої поведінки та вітчизняні реалії // Проблеми розвитку соціологічної теорії : матеріали першої Всеукраїнської соціологічної конференції / ред. М. О. Шульга, ред. В. О. Єлецький / Соціол. асоц. України, Ін-т соціол. НАН України. — К. : [б. в.], 2001. — С. 287-291 (381 с).
5. Ващенко К. Основні форми і принципи дослідження політичного аналізу й прогнозу / К. Ващенко // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 165-172.
6. Висоцький О. Легітимаційна політика: поняття і сутність / О. Висоцький // Політичний менеджмент. — 2006. — № 3. — С. 3-20.
7. Воронов І. Громадянське суспільство і влада / І. Воронов // Людина і політика. — 2003. — № 1. — С. 138-143.
8. Воронов І. О. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру / І. О. Воронов. — К. : Генеза, 2005. — 287 с.
9. Горбатенко І. Розвиток політології як навчальної дисципліни: здобутки, проблеми, перспективи / І. Горбатенко // Генеза. — 2006. — №1. — С. 129-133.
10. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / заг. ред. Ф. М. Рудич. — К. : Парламентське видавництво, 2006. — 582 с.

11. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль [пер. с англ. под ред. Ильина М. В.]. — М. : РОССПЭН, 2003. — 576 с.
12. Замятин Д. Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. / Д. Н. Замятин // Полис: политические исследования. — 2001. — № 6. — С. 97-115.
13. Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. — К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса, 2007. — 365 с.
14. Кіндратець О. Деякі аспекти формування сталої демократії / О. Кіндратець // Політичний менеджмент. — 2006. — № 6. — С. 63-73.
15. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Коэн Джин [пер. с англ.]. — М. : «Весь мир», 2003. — с. 784
16. Красин Ю. А. Метаморфозы демократии в изменяющемся мире / Ю. А. Красин // Полис: политические исследования. — 2006. — № 4. — С. 122-123.
17. Лэйн Д. Гражданское общество в странах ЕС: идеология, институты и продвижение демократии / Д. Лэйн // Полис. — 2012. — № 2. — С. 98-116.
18. Мацієвський Ю. Чи можливе відродження авторитаризму в Україні? / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. — 2011. — № 1. — С. 60-62.
19. Мирский Г. Ушел ли тоталитаризм вместе с двадцатым веком? / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 1. — С. 40-51.
20. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами : монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. — 488 с.
21. Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року : колективна монографія / за ред. М. С. Кармазіної. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. — 400 с.

22. Поліщук І. Виборча система: оптимальна модель для України / І. Поліщук // Сучасна українська політика. — К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. — Вип. 23. — 356 с.
23. Пролеєв С. В. Метафізика влади : монографія / С. В. Пролеєв. — К. : Наукова думка, 2005. — 324 с.
24. Райковський Б. Політологічний аналіз виборчого процесу / Б. Райковський // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2. — С. 68-76.
25. Розова Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. — Одеса : Юридическая литература, 2003. — 336 с.
26. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? / Ф. М. Рудич. — К. : Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2009. — 302 с.
27. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. / С. Хантингтон. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.
28. Шувакович У. Политические партии как традиционный механизм репрезентации в современном обществе / У. Шувакович // Полис. — 2010. — № 2. — С. 125-135.
29. Энтин Л. М. Разделение властей. Опыт современных государств / Л. М. Энтин. — М. : Юридическая литература, 1995. — 176 с.

Навчальне видання
СЕМКЕ Ніна Миколаївна
ДОЛЯ Ірина Миколаївна

ПОЛІТОЛОГІЯ
Конспект лекцій
для студентів усіх спеціальностей
денної форми навчання

Відповідальний за випуск проф. В. В. Бурега
Роботу до видання рекомендував проф. А. В. Кіпенський
Редактор: Л.А. Пустовойтова

Підп. до друку 27.06.2017 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Riso-друк. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 6,8
Наклад 100 прим. Зам. № Ціна договірна

Видавничий центр НТУ «ХПІ». 61002, Харків, вул Фрунзе, 21
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3657 від 24.12.2009 р.

Друкарня НТУ «ХПІ». 61002, Харків, вул Фрунзе, 21